

Cukrarna

Zucker-Raffinerie

Vordere Ansicht

des Werks

Vesna Krmelj

Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta
ZRC SAZU

Vesna Krmelj

CUKRARNA

Umetnine v žepu | 3

Urednica zbirke	Barbara Murovec
©	2010, Založba ZRC, ZRC SAZU
Jezikovni pregled	Alenka Klemenc, Mija Oter Gorenčič
Oblikovanje	Andrej Furlan, Žiga Okorn
Prelom	Žiga Okorn
Izdajatelj	Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU http://uifs.zrc-sazu.si
Za izdajatelja	Barbara Murovec
Založnik	Založba ZRC http://zalozba.zrc-sazu.si
Za založnika	Oto Luthar
Glavni urednik	Vojislav Likar
Tisk	Collegium graphicum d. o. o., Ljubljana
Naklada	400 izvodov

Knjiga je izšla s podporo

Mestne občine Ljubljana v okviru programa
Ljubljana – svetovna prestolnica knjige 2010

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

727(497.451.1)

KRMELJ, Vesna

Cukrarna / Vesna Krmelj. - Ljubljana : Založba ZRC, 2010. -
(Umetnine v žepu ; 3)

ISBN 978-961-254-238-2

253435648

Umetnine v žepu | 3

Cukrarna

Vesna Krmelj

Ljubljana 2010

Boru in Lev Ambrožu

Cukrarna na reprodukciji po grafičnem originalu iz ok. 1935

Nekdanja rafinerija sladkorja na Poljanah, ki jo poznamo pod imenom Cukrarna, je ena tistih ljubljanskih stavb, zaradi katerih je bilo porabljenega že mnogo črnila: sprva z literarnih peres Dragotina Ketteja, Josipa Murna Aleksandrova, Ivana Cankarja, Otona Župančiča, Ivana Prijatelja, kasneje številnih drugih. Že leta 1957, v času, ko za industrijsko dediščino in gospodarsko zgodovino 19. stoletja ni bilo veliko razumevanja, je Vlado Valenčič, sicer politični ekonomist, ki je bil po vojni zaposlen v tedanjem Mestnem arhivu Ljubljana, objavil pionirsko študijo o sladkorni industriji v Ljubljani. Na področju umetnostnozgodovinskih raziskav je temeljno delo opravil Damjan Prelovšek in ga objavil zlasti v članku *Ljubljanska cukrarna. Zgodovina stavbe in njena umetnostnozgodovinska ocena*, v katerem je med drugim podal tudi strokovne predloge za spomeniško varstvo Cukrarne. Sledila je vrsta časopisnih člankov, polemik, kulturnovarstvenih ocen, diplomskih nalog in arhitekturnih projektov. O pogosti izposoji originalnih načrtov sladkorne rafinerije na Poljanah, ki jih hrani Arhiv Republike Slovenije, priča njihovo zelo slabo stanje in zdi se, da več ko je preteklo črnila, slabše se je pisalo originalom, še posebej slabo pa stavbi sami.

Čeprav je bila ljubljanska Cukrarna leta 1828 postavljena v nekaj mesecih, so bili njeni debeli nosilni zidovi, kot kaže, postavljeni za večno. Do živega ji ni mogel ne rušilni potres leta 1895 ne desetletno zamakanje fasade, ko je na začetku devetdesetih let 20. stoletja ostala brez žlebov in nato na velikem delu površine še brez strehe. Prvo industrijsko podjetje na Slovenskem je bilo očitno postavljeno na močnih temeljih. Kljub zanemarjanju in počasnemu propadanju je Cukrarna najstarejši ohranjeni objekt industrijske kulturne dediščine v Ljubljani in ena redkih še ohranjenih arhitektur sladkorne rafinerije na območju nekdanje monarhije. Poljanska rafinerija je v slovenski prostor vpeljala kar nekaj novosti: zgradila jo je delniška družba, ki je bila med prvimi v monarhiji in sploh prvo industrijsko podjetje na Slovenskem, v njej so leta 1835 pognali prvi parni stroj, v socialnem smislu pa je razvila za tisti čas zelo napredno obliko podporne blagajne, ki je sicer v skromni meri, a vendarle opravljala

naloge socialnega zavarovanja, še preden je obrtni red leta 1859 skušal rešiti vprašanje pomoči za bolne tovarniške delavce.

Leta 1830, ko so bila dela na sladkorni rafineriji končana, čeprav je čiščenje sladkorja verjetno steklo že prej, pa po Kranjskem ni zadišalo le po sladkorju, temveč tudi po medu. Tega leta je izšel prvi zvezek prvega slovenskega pesniškega almanaha *Krajnska čbelica*. Kdo ve, kaj jima je v zibel položila rojenica, da sta se *starinska hiša, mračna kakor srd božji*, in mlada slovenska poezija konec 19. stoletja ponovno srečali.

Rušenje srednjega dela Cukrarne za most s tripasovno cesto in odločitev za namembnost, ki naj bi ji sedaj razpolovljeni objekt služil (v njem naj bi bilo veliko upravno središče mesta in države), kažeta na popolno nerazumevanje pomena, ki ga je stavba nekdaj imela. Cukrarna seže na začetek in tudi v srž moderne dobe: od prve industrializacije, drznih vlaganj in izkoriščanj – ne le finančnih, temveč tudi z vidika delovne sile –, ki so prinesla velike dobičke peščici posameznikov, do nastopa slovenske moderne in njenih pesnikov, ki so, sami izčrpani, ogromno pustili za seboj, ne da bi bili sprejeti, razumljeni in slišani.

Zavedajoč se njenega pomena sem se skupaj z Žigo Okornom, slikarjem, ki je svojo mladost preživel v stanovanjskem delu Cukrarne in je že ob prvem natečaju za most skozi stavbo sprožil javno polemiko o strokovni (ne)upravičenosti posega, odločila, da ji posvetim knjižico v zbirki,

h kateri sem bila povabljen. Na Cukrarno naju vežejo spomini in občutek pripadnosti prostoru, ki človeka sooblikuje. Stara stavba s svojo močno socialno zgodbo, nad katero je ves čas visel Damoklejev meč rušitve, je pustila svoj pečat tudi v ustvarjalni občutljivosti do stvari in razmerij, ki so na videz brez vrednosti, v sebi pa nosijo skrito vsebino in potencial, ki ga pogled, katerega vodijo le trenutni interesi, težko

Cukrarna iz zraka

prepozna. *Sprevidenje vrednosti posebnosti ljudi in prostora nasproti razpršene relativnosti finančnega trga je ključno za obnovev ravnovesja, ki ga s težavo lovi današnja družba [...]. Cukrarna ohranja prostorsko sled, prek katere lahko ponovno vzpostavimo ravnovesje, zato je toliko*

Ljubljana brez zapornic in Poljanski nasip še pred ureditvijo Ambroževega trga ok. 1906

Pogled proti Živinozdravski ulici z dvorišča, desno so stare stavbe, ki so bile vključene v kompleks Cukrarne, fotografija iz 80. let 20. stoletja

bolj nespametno rušiti prav tam, kjer nam lahko pove največ, je proti rušenju napisal Žiga Okorn v prispevku Ne-most, objavljenem v Delu 21. decembra 1996. Avtor nadaljuje: Vzgibe za izgradnjo Cukrarne sta že določala trg in politika, a v urbano-arhitekturni strukturi še ohranja vez s predindustrijskim odnosom do prostora

Pogled na porušen srednji del Cukrarne

s tem, ko izkorišča njegove danosti ter posebnosti in se jim v veliki meri tudi podreja. V sožitju s prostorom ob reki, s skladiščem, z dvoriščem za remize in hleve, z vrtovi na južni strani in upravno-stanovanjskim poslopjem, ki se s pročeljem odpira na trg, kasnejši park, je bila izjemen spomenik predindustrijske arhitekture, ki govori o vstopanju prvih industrijskih družb v naš prostor in bi lahko služila kot izreden znanstveno-tehnični park ter muzej industrijske revolucije in začetkov kapitalističnega podjetništva. Ne nazadnje knjižica spregovori tudi o (ne)uspešni zaščiti Cukrarne, o odločitvah, ki jih ne vodi strokovna etika, temveč politična igra dobička; le kako bi bilo sicer mogoče kršiti spomeniškovarstveni zakon in ignorirati delo strokovnjakov celo znotraj institucij, ki so za varovanje pristojne. Nadaljevanja procesa, ki se je začel že v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja na mestni strani kompleksa in se nadaljeval na samem spomeniku z nedopustno ločitvijo glave od telesa, žal ni bilo več mogoče ustaviti.

Kako bi danes lahko izgledala vrhunska kulturna dediščina Cukrarne, če ne bi delovala neverjetna inercija trenutnih političnih in gospodarskih interesov? Po verižni reakciji uničevanja kulturnih vrednot in kopičenja novih napak ta stari obrat vendarle kaže na globoke vzroke gradbene in gospodarske krize. Treba jih bo najprej prepoznati, nato priznati in

V parku pred Cukrarno še pred postavitvijo bencinske črpalke, junij 1968

seveda tudi znati ne samo reševati, temveč tudi rešiti, če si želimo in res hočemo novi obrat.

Razmere na začetku 19. stoletja

Medtem ko se je Trst na začetku 19. stoletja spričo proste trgovine v pristanišču naglo razvijal v eno vodilnih trgovskih mest Habsburške monarhije, je bila Ljubljana, ki je imela znotraj Ilirskih provinc celo status prestolnice, finančno izčrpana. Razlika v gradbenem in arhitekturnem ra-

Mestne palače ob Velikem kanalu v Trstu

zvoju obeh mest v prvi polovici stoletja je očitna že ob sprehodu skozi njuno historično jedro. V Trstu so obogateli trgovci okrog Velikega kanala po novem urbanističnem načrtu hiteli postavljati neoklasicistične palače in borzo ter obnavljati cerkve in gledališče, v Ljubljani pa je bila velik dosežek že nova fasa-

da, ki so jo spremenili ob nujnih adaptacijah in popravilih. Zato niti ni presenetljivo, kot ugotavlja Prelovšek, da je, prvič, ostalo to področje slovenske arhitekture (pre)dolgo neraziskano, zaradi česar smo izgubili že marsikateri spomenik in še danes nekaj najlepših stavb tega obdobja propada, na primer Friedl-Recharjeva hiša na Trgu francoske revolucije, in, drugič, da je uradno zapovedano utilitaristično stavbarstvo v drugi polovici 19. stoletja na Kranjskem naletelo na ugoden sprejem, saj na drugačen, bolj samonikel razvoj mesto ni moglo računati. Pomanjkanje stavbnih mojstrov je bilo posledica nezainteresiranosti mesta in prazne blagajne, zato se je od konca 18. stoletja pa do tridesetih let 19. stoletja v Ljubljani le malo gradilo, šele potem je gradbena dejavnost postala živahnejša. Upravičeno lahko sklepamo, da bi v razmerah, v katerih je obtičalo ljubljansko gradbeništvo, brez vpliva tržaškega podjetnega

Joseph Wagner, *Ljubljana s pobojja Golovca*, 1843

kapitala težko pričakovali arhitekturni podvig, kakršnega je predstavljala poljanska sladkorna rafinerija.

Podobne razmere kot v arhitekturi so vladale tudi v gospodarski dejavnosti in industriji. Ustanavljanje novih industrijskih podjetij je bilo prepuščeno zasebni pobudi. Država podjetnosti ni neposredno pospeševala, še največ podpore je industriji dajala s svojo carinsko politiko. Pred letom 1800 je v Ljubljani kratek čas že delovala tobačna tovarna, na Selu je obratovala predilnica, ki so jo po opustitvi proizvodnje predelali v mlin, delovalo pa je tudi nekaj manjših obratov in tiskarn. Med letoma 1793 in 1800, v času krize, ki je sledila vojnem proti Francozom, so zamrla vsa industrijska podjetja. Tako na začetku 19. stoletja Ljubljana ni imela nobene manufakture oziroma tovarne. Že od srede 18. stoletja so državne oblasti težile k temu, da je morala ljubljanska mestna uprava svoje primanjkljaje kriti s postopno prodajo vseh nepremičnin, ki niso bile nujne za njeno neposredno poslovanje.

William Moline
(1793–1878),
angleški industrijalec

Najprej so prodali mestne njive na Ljubljanskem polju, ki je segalo od cerkve sv. Petra do Spodnje Šiške in od mesta do smodnišnice pri Stožicah, nato pa postopoma še svet na Barju.

Ko sta leta 1828 v Ljubljani začeli obratovati dve sladkorni rafineriji, je bil to za mesto velik gospodarski napredek. Prva, v Blatni vasi na današnji Pražakovi ulici, je kmalu pogorela, druga, na Poljanskem nabrežju, pa je zaznamovala prvih trideset let ljubljanskega industrijskega razvoja. Postavili so jo tržaški družbeniki in jo opremili z najsoodobnejšimi iz Anglije uvoženimi stroji. Razlog, zakaj so tovarno postavili v Ljubljani in ne v Trstu, ki je v tem času doživljal gospodarski razcvet, je tičal v naraščanju črnega trga v pristaniščih, zato je država priznala znatno nižjo uvozno carino sladkorne moke vsem podjetjem v notranjosti carinskega ozemlja. Začelo se je hitro zapiranje uspešnih rafinerij na Reki in v Trstu ter gradnja in odpiranje novih obratov v notranjosti monarhije, v Gorici, Ljubljani, Gradcu, na Dunaju in drugod. Po zaprtju prve reške rafinerije se je v ljubljansko preselilo mnogo delavcev in strokovnjakov, ki so s seboj prinesli tudi svoje znanje in izkušnje. Med njimi je z znanjem

in podjetnostjo izstopal angleški priseljenec William Moline, ki ga lahko povežemo z začetki industrije na Kranjskem. V Ljubljano je prišel z Reke prav zaradi načrtov s sladkorno rafinerijo na Poljanah in jo je najverjetneje zaradi posledic požara v tovarni tudi zapustil. S tem je zaključil svoje bivanje v monarhiji, v kateri je preživel večino svojega življenja.

Moline se je že okoli leta 1815 iz Londona preselil na Reko, kjer je sprva izdeloval ekstrakt iz hrastovega lubja za obdelavo usnja in ga pošiljal domov v Anglijo, kasneje pa je bil odgovoren za vrsto industrijskih obratov v reški okolici. Leta 1830 se je naselil v Ljubljani in tu prevzel osrednjo vlogo pri ustanovitvi rafinerije. Imel je namreč izključni privilegij za izum rafiniranja sladkorja s paro v brezračnem prostoru, kar je bilo za vlagatelje očitno zelo privlačno. V poljanski rafineriji je bil od začetka do njenega konca zaposlen kot ravnatelj in družbenik, njegov nečak Frank Moline, ki naj bi prijateljeval s Francetom Prešernom, pa kot tehnični vodja obrata. Stike med tujimi podjetniki, ki so se naselili v Ljubljani, in slovenskimi izobraženci izpričuje tudi pismo Matije Čopa, v katerem omenja, da pričinja s poučevanjem angleško govorečega otroka v eni od v Ljubljani živečih družin. Leta 1863 je Moline zapustil Avstrijo in se vrnil v rodni Bristol. Po podatkih, ki jih navaja Rudolf Andrejka v članku *Najstarejše ljubljanske industrije*, je William Moline v obeh obratih (poleg sladkorne rafinerije je leta 1837 ustanovil mehanično bombažno predilnico in leta 1848 še tkalnico v Blatni vasi na mestu, kjer je pogorela prva sladkorna rafinerija) omogočil zaslužek čez 600 delavcem in uradnikom in zagotovil, če prištejemo še njihove družine, preživetje okoli 1000 ljudem, torej sedmim odstotkom takratnega ljubljanskega prebivalstva. Poleg ljubljanske rafinerije je Moline tehnično uredil tudi graško, ki je bila v lasti iste družbe. Anglež Moline je bil tudi lastnik prvega parnika, ki je vozil po Ljubljanici že leta 1840, vendar so ga po desetih letih zaradi številnih nesreč prodali na Vrbsko jezero na Koroškem. Anglija je sicer že v času francoske revolucije poskušala obdržati monopol nad tehničnim razvojem tako, da je prepovedala izvažanje strojev in izseljevanje mehanikov in industrijskih delavcev, a industrializacija se je skupaj z gradnjo železniških prog nezadržno širila.

V sredini 19. stoletja je ljubljanska predelovalnica sladkorja na višku svojega razvoja prerasla v največjo rafinerijo v monarhiji, saj so v njej

leta 1855 proizvedli okoli 6300 ton sladkorja, kar je predstavljalo šestino celotne proizvodnje sladkorja v monarhiji. Sledil je katastrofalni požar leta 1858, ki je bil usoden tako za tovarno kakor tudi za podjetje. Kljub menjavi lastnika se proizvodnja ni več obnovila.

Z izumom pridobivanja sladkorja iz domače sladkorne pese se je naglo bližal zaton najdonosnejšega posla zgodnjega 19. stoletja. V letih 1870–1872 so v Cukrarni ponovno delovali stroji, zdaj tobačne tovarne, toda požar, ki je izbruhnil v dimniku, je končal tudi to proizvodnjo. Novi lastnik je glede na potrebe mesta, ki mu je vse bolj primanjkovalo vojaških kapacitet, v tovarniškem delu uredil vojašnico in ta značaj je stavba v večji meri ohranila do konca prve svetovne vojne.

Slovenska moderna

Oris stavbe leta 1904 nam poda Oton Župančič v zapisu *O pesmih Aleksandra: Doli na Poljanah za Ljubljano se dviguje visoka, starinska hiša, mračna kakor srd božji. Prvotno tovarna, zdaj vojašnica, je bila nekaj let od časa do časa kasarna, večinoma pa napol prazna, napol natlačena z ljudmi, ki niso niti kmetje niti meščani. [...] Polna dolgih vež in praznih soban in napol odprtih vrat, ki vodijo bogve v kake prostore, polna tajanstvenosti in groze.* V mlajši mestni zgodovini je Cukrarna prevzela

Dvorišni prizidek Cukrarne, kjer se je zbirala slovenska moderna, na grafiki Iva Šubica.

nenavadno vlogo zatočišča, ki ga je dajala najbolj ranljivim slojem prebivalstva: žrtvam velikonočnega potresa, umetnikom, otrokom, bolnikom, ki po zdravljenju na Golniku niso bili več sposobni za delo, odpuščenim zapornikom in prišlekom, ki so v mestu iskali svoj kruh; a njene vlažne, hladne stene niso prinašale miru, temveč hrepenenje in bolečino, ki ju je med zidove vtisnila že usoda slovenske moderne.

Cukrarna danes z lepo vidnimi sledovi dozidav in širitav

Prav literatom slovenske moderne, Murnu, Ketteju, Cankarju, Župančiču, pa tudi Ivanu Prijatelju, Cvetku Golarju, Radivoju Petruški in drugim je bila stavba, ki je kljubovala potresu aprila 1895, krušni dom poezije, dolga vojaška miza v njej jim je bila svetovna knjižnica in travniki ter polja za njo, po katerih so mnogokrat vandrali skupaj, širni svet navdihujoče narave. V Cukrarni, v stanovanju, v katerem je s širokim srcem gospodarila Polonca Kalanova, ki je Josipa Murna vzela k sebi še kot zapuščenega otroka, je rasla samozavest mladih pesnikov. Tu je slovenska moderna predelovala evropsko dekadenco, živela umetnost Paula Verlaina in Charlesa Baudelaira, ki jo je z Dunaja prinašal zlasti Cankar. V tem vzdušju in pod njegovim vplivom so nastajale Kettejeva poezija, Murnova lirika, Župančičeva *Čaša opojnosti* in Cankarjeva *Erotika*.

Dušan Pirjevec je leta 1955 v *Socialistični misli* takole začel svoj prispevek k zgodovini slovenske moderne z naslovom *Cukrarna: V Ljubljani stamenda samo dve večji poslopji, ki imata v zgodovini slovenske književnosti skorajda izjemen pomen: Zoisova hiša na Bregu št. 6 in Cukrarna na Ambroževem trgu št. 3. Poseben čar je razlit nad tema dvema hišama, kajti njuni prostori so v naši fantaziji oživiljeni s postavami, kretnjami in glasovi pomembnih mož. Na prelomu 18. in 19. stoletja so se v Zoisovih sobanah zbirali ob hišnem gospodarju Linhart, Vodnik, Kopitar, Metelko, tu so se oblikovale misli slovenskega preporoda in tu so nastajali daljnosežni načrti za prenovitev slovenske književnosti in kulture sploh. Sto let kasneje pa so se v revni sobici Cukrarne shajali Muren, Cankar, Kette, Župančič, Prijatelj, gimnazijci in akademiki, ki so prav tako sanjali o popolni preroditvi slovenske umetne besede. / Obe hiši sta ob Ljubljani; toda vsaka je na drugem koncu mesta in na drugem bregu reke. Zoisov dvorec stoji blizu nekdanje Turjaške palače, blizu nekdanje Deželne hiše – to je četrta plemičev in oblasti. Cukrarna pa stoji na Poljanah, tu ni ne plemiških ne uradnih poslopij, to je proletarska četrta. In v tej razliki je pretresljiva simbolika.*

Ho dobrane se mrače.

Ho dobrane se mrače,
 k meni sjo glasovi tihji
 kakor božbe tajni vrdihji
 sre, ki v žalosti žive.

Mir, ah, lega na renljjo,
 meni ni ga moč dobiti,
 ni mogoče potopiti
 duše v spanje ni sladko.

Tihji, polnočni čas,
 trepetanje rverda v višavi!
 glas vpijočega v puščavi,
 ko samotni ko sem jaz.

Skidite, nevihte se,
 pridi, burno ti življenje,
 pridi, šumno kopnenje,
 in preprižte mi sre!

—

Poljane in Ljubljana

Figura na Robbovem vodnjaku, obrnjena proti vzhodu, v levici drži rog izobilja, simbol tiste »potrebe«, ki je pognala evropske ladje čez oceane in vse do zahodnoindijskih otokov z bogatimi plantažami sladkornega trsa, ki so jih obdelovali afriški sužnji. Ljubljana se na vzhodu odpira na Poljane, poimenovane po poljih, s katerih se je mesto iz te smeri oskrbovalo z živežem: tu so bili žitni trg, živinski sejem in živilski trg. Ta del mesta je bil še posebej odvisen od reke, saj je ta tu pogosto poplavljala, ustvarjala okljuje in otočke in si tako naravno regulirala strugo. Prav na vhodu v Cukrarno z mestne strani je nekdaj tekla meja, ki je izvirala še iz starih lastniških razmejitvev. Vzhodno od nje, na Spodnjih Poljanah, so se razprostirale dolge njive in stari kmečki zaselki, kjer so kmetje živeli od svoje zemlje. Na zahodu, proti mestu in vse do Kloštrskih vrat ter mestnega obzidja, ki so ga od konca 18. stoletja dalje počasi razdirali, pa so bile Zgornje Poljane, mlajše obrtniško in delavsko primestno naselje. O razmerju med tem prostorom in osebnostjo, ki jo je ta prostor oblikoval, je v duhovnem portretu Josipa Murna Aleksandrova pisal literarni zgodovinar Ivan Prijatelj, ki mu je bolni pesnik zaupal izdajo svojih poezij: *Poljane in Šempeter, potem pa okolica doli do Marije Device v Polju – to je sredi, ki je iz nje izšel Aleksandrov. Mesto in dežela. Najprej Poljane: predmestje rokodelcev in delavcev z mnogoštevilnimi otroki. To so ljudje brez tradicije in zato tudi brez one meščanske morale, ki se sklicuje na »pošteno in neomadeževano« življenje očetov, mater, stricev, tet, babic in dedov. Trd pritisk življenja je tu tradicija, drugega nič. In to pest čuti sin tako kot oče, ima jo vedno pred očmi in zato mu ni treba nič ohranjati v hvaležnem spominu. Spominov tu sploh ni, zlasti pa onih ne, ki ločijo družino od družine, posameznika od posameznika, glede na njegovo pokolenje. [...] Šempeter! Ljubljanska zgodovina pravi, da je to najstarejša fara v Ljubljani. Tu je pravi Ljubljančan doma, slovenski meščan z zgodovino. Druge ga ni. Navadno imenujemo meščane vse one ljudi, ki stalno živijo v mestu in se udeležujejo več ali manj posvetnega življenja. Toda to so stanovalci svetovnega mesta, ki se mu pravi kultura. Ljubljana ima slovensko meščansko kasto. To so stanovalci Šempeterskega predmestja, po obrti mesarji. Obrt je to, ki se ne menja, ampak prehaja od očeta na sina. Tu je doma tradicija in ponos. To ljudstvo je ponosno na svoj stan,*

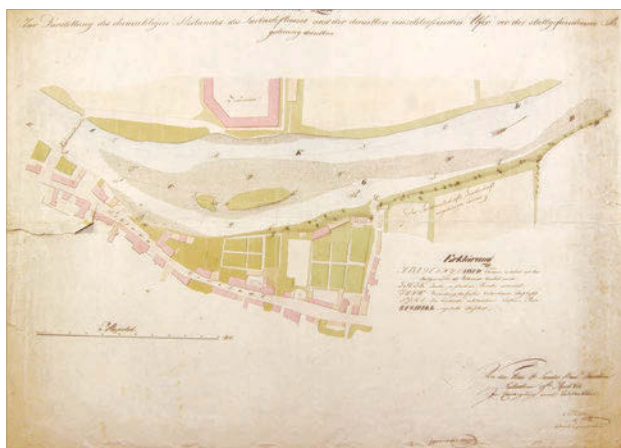

Zgornje Poljane na risbi *Ljubljana s ptičje perspektive*, ok. 1665–1666 (Zagreb, Biblioteka Metropolitana, Valvasorjeva zbirka, zv. XVII, detajl listov 336 in 337)

na svoje telo in svojo mošnjo. [...] Stara cukrarna stoji na kraju mesta in raz nje visoka mala okna se vidi naravnost na kmete, tja do Marije Device v Polju in še dalje. To je pokrajina Aleksandrova, oni kos zemlje namreč, ki je razgrnjen na severni strani pred Golovcem. Tri široke struge ga režejo: Grubarjev prekop, Ljubljanica in Sava, ki ga obroblja doli pri Zalogu. [...] Poljane in Šempeter, potem pa okolica doli do Marije Device v Polju – to je sreda, ki je iz nje izšel Aleksandrov. Mesto in dežela.

Reka Ljubljanica loči in povezuje ta dva sveta ne le kot pomembna plovna pot, temveč kot izjemen življenjski prostor sožitja. Ljubljanica je z Barja zanesla v mesto močvirnati značaj, se tu ujela v vse bolj umetno utrjeno strugo in se že za Šempetrskim mostom zopet razlila v široko in plitko strugo z mnogimi otočki, okljuki in ovinki. Regulacija Ljubljanice s poglobljanjem in urejanjem njene struge in izsuševanje Barja sta bila na začetku 19. stoletja glavna mestna projekta, ki sta se morala nadaljevati tako v času vojn s Francozi kot po ustanovitvi Ilirskih provinc, ko je mnogo na projektih sodelujočih inženirjev pobegnilo v Avstrijo. Redna dela pa so skoraj zamrla spričo prazne blagajne, ki jo je mestu pustilo gostovanje

Svete alianse v Ljubljani od januarja do konca maja leta 1821. Mesto se je še več let otevalo z dolgovi, toda ker je reka ob visokih vodah na Barju grozila, da bo poplavela vzhodni del mesta, Spodnje Poljane in Kodeljevo, je gubernij najprej ukazal podreti rečni jez na Selu, ki je odvajal vode na Maličev mlin v opuščeni suknarni. Sledila je ureditev struge med ustjem Gruberjevega prekopa in brzicami pri Studencu pod Fužinami, to je bil po Gruberjevem prekopu najobsežnejši mestni vodogradbeni projekt. Del tega projekta je bila izravnava struge do Sela (današnje Moste), ki se je pričela že pri Šempetškem mostu. Tu je namreč reka tekla v velikem zavoju, ki se je zajedal v desni breg tako močno, da sta ob tem sredi reke nastala dva račja otočka, od katerih je bil zgornji celo porasel.

Struga Ljubljanice z vrisano regulacijo reke na mestu, kjer so leta 1828 postavili Cukrarno, načrt naknadno datiran z letnico 1831

S poglobitvijo reke in z zasutjem obrežja sta oba račja otoka, ki sta stala prav na mestu današnjih Plečnikovih zapornic, izginila. Na starih načrtih je nasuti prostor, ki so ga zasuli do 2,5 metra globine, še poimenovan *Am neuen Damm* (novi nasip), kasneje se celotno nabrežje imenuje Poljanski nasip. Del nasipa Poljanski trg (od leta 1898 Ambrožev trg) so uporabljali kot tržni prostor, dokler ga niso leta 1906 zasadili z drevjem in preuredili v park.

Na tem reki ukradenem prostoru so leta 1828 v pičlih nekaj mesecih zgradili sladkorno rafinerijo do te mere, da so vanjo lahko namestili stroje

in izpeljali poskusno varjenje. Zanimivo je, da sta bila oba ljubljanska kolosalna objekta 19. stoletja, Cukrarna in Kolizej, ki se jima je uspelo ohraniti do danes, postavljena na zasutem območju, na manj vrednem zemljišču.

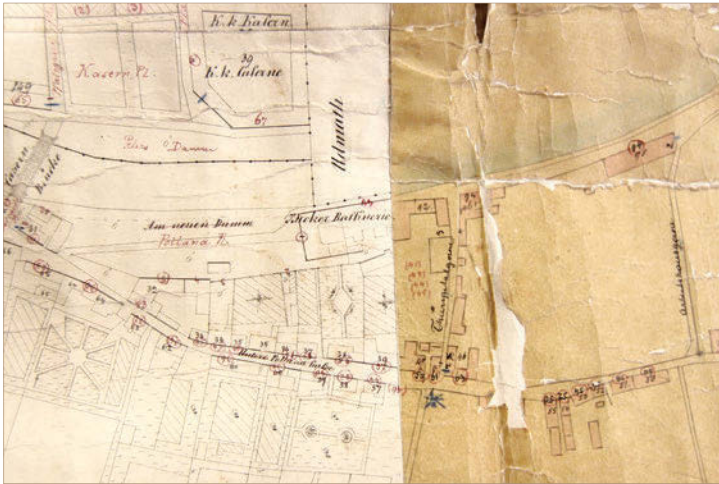
Gradnja druge sladkorne rafinerije v Ljubljani

Podatki o pridobivanju zemljišča in gradnji sladkorne rafinerije na Poljanah so dovolj podrobno osvetljeni po zaslugi Rudolfa Andrejke, Vlada Valenčiča in Damjana Prelovška. Vsi njihovi prispevki so izšli v založništvu *Kronike*, ki je še po drugi svetovni vojni sistematično objavljala ključne vire za lokalno in kulturno zgodovino. Arhivski viri danes niso več dostopni v mapah in fasciklih, ki jih navajata Valenčič in Prelovšek, novejših podatkov o tem, kje se nahajajo viri o gradnji in lastnikih Cukrarne, pa ni, zato se, kolikor je bilo potrebno (zlasti zato, da bi lažje spremljali, kako je pri gradnji sodeloval tržaški arhitekt Matej (Matteo, Matthäus) Pertsch; čeprav njegovo avtorstvo ni arhivsko potrjeno, je atribucija prepričljiva), naslanjam na že objavljene vire.

Jožef (Josip) Pelikan in Friedrich Rossmann, oba borzna veletrgovca v Trstu, sta 31. julija 1827 vložila prošnjo za pridobitev deželnega tovarniškega dovoljenja. Zelo verjetno je pri vlogi kot tihi družbenik že sodeloval tudi Pertsch, za katerega vemo, da je na ta dan potoval iz Rogaške Slatine proti Trstu. Pertsch je med letoma 1825 in 1831 vodil več projektov za tržaško borzno upravo, katere sodelavec je bil od konca leta 1820 tudi sam. Prvotno so družbeniki računali, da rafinerijo zaradi *čistega zraka, petih različnih vrst vode, zalog gline, ki jo potrebujejo za kalupe, in pa bližine neizkoriščenega nahajališča premoga* postavijo v gradu Črnelo pri Dobu pri Domžalah. Grad je bil od leta 1818 v lasti Pelikanovih in naj bi predstavljal večino finančnega vložka (ocenjen je bil na 30.000 goldinarjev), ki ga je družba potrebovala za pridobitev dovoljenja. Tovarniško dovoljenje sta družabnika sicer dobila, vendar pod pogojem, da podjetje zaposli v Ljubljani svojega zastopnika, ki bo opravljal vse

Grad Črnelo pri Dobu pri Domžalah, kjer naj bi po prvotnih načrtih delovala sladkorna rafinerija

Katastrski načrt poljanskega predmestja z vpisanimi hišnimi številkami, ok. 1874

carinske posle, plačeval carino in jamčil za pravilno dobavljanje sladkorne moke v rafinerijo. Ker bi oddaljenost od carine močno povečala stroške, je načrt črnelske sladkorne rafinerije propadel in kot edina možnost je ostala Ljubljana.

Začelo se je iskanje primerne zemljišča. Zanj so se z mestom pogajali Rossmann, arhitekt Pertsch in tehnološki oče tovarne Anglež William Moline. Pod imenom Zuckerraffinerie Compagnie so 7. junija 1928 vložili vlogo za postavitev rafinerije na prodišču Ljubljanice, ležečem na Poljanskem nasipu nasproti vojašnice, ki je bil brezgloden svet, služeč le za pašo. Občinski svet je 9. junija 1828 odobril prodajo zemljišča v manjšem obsegu, kot je bilo zaprošeno, ker bi s prodajo mesto izgubilo ne samo trg, temveč tudi najprimernejši prostor za živinski semenj, ki so ga prirejali na Poljanskem nasipu. Odobril je gradnjo tovarne tik ob reki na zemljišču, ki je bilo pridobljeno z zasipanjem Ljubljanice na njenem desnem bregu. Predlagal je ceno 1 goldinar za kvadratni seženj zemljišča, ki jo je magistrat naknadno zvišal na 1 goldinar in 30 krajcarjev, kar so kupci sprejeli. Obseg kupljenega zemljišča med reko in hišami št. 27, 28 in 29 poljanskega predmestja je znašal 1122 kvadratnih sežnje, 2 čevlja in 9 palcev.

Mesto je 2. julija 1828 izdalo dovoljenje za uporabo zemljišča za tovarno, na podlagi katerega je bil napravljen osnutek kupoprodajne

pogodbe, ki je bil predložen guberniju v odobritev, vendar se je končna overitev kupoprodajne pogodbe zelo zavlekla, saj ni bilo jasno, kdo je pravzaprav lastnik zemljišča, nastalega z zasipanjem rečne struge. Gradnja je kljub zapletom stekla, a magistrat je 7. julija 1828 družbenike pozval, naj dela do odobritve pogodbe vendarle ustavijo. Že jeseni pa so z deli nadaljevali in 23. septembra so iz Anglije prispeli stroji in oprema, tako da je rafinerija že 27. decembra leta 1828 izpeljala poskusno varjenje. Ko je bilo ugotovljeno, da je bilo zasipanje poplavnega območja izvršeno na mestne stroške in da pripada zemljišče, dokler ni dokazano nasprotno, mestu, je gubernij izdal dovoljenje in kupoprodajna pogodba je bila 21. februarja 1832 vpisana v zemljiško knjigo na ime Molina, Pertscha in Rossmanna; proizvodnja sladkorja je tedaj tekla že štiri leta.

Načrti

V mapi načrtov v Arhivu Republike Slovenije je ohranjenih sedem listov. So v zelo slabem stanju, zato bi jih bilo nujno restavrirati in ustrezno zavarovati. Gre za zelo podrobne načrte celega kompleksa z vsemi pripadajočimi stavbami, tudi za stanovanjsko hišo, ki je že stala na parceli. Popisi posameznih prostorov in njihova namembnost pa se žal niso ohranili. Vsi načrti imajo napis *Von der k.k. Landes-Baudirection Laibach am 5. April 1834*, kar zaplete vprašanje avtorstva, saj jih Pertsch v tem letu bržkone ni narisal. Prelovšek v že omenjeni študiji zapiše, da so bili načrti oddani na mestni magistrat v zvezi s cenitvijo tovarne, ko je vodstvo zaprosilo za carinski kredit. Navaja možnost, da je gradbena direkcija stanje le

Podpis gradbene direkcije z letnico 1834

posnela, še bolj pa se mu zdi verjetno, da gre za načrte iz leta 1828, ki jih je gradbena direkcija prejela v potrditev od vodstva tovarne za potrebe cenitve. Vprašanje, kdo je avtor samih načrtov, pušča popolnoma odprto, poudarja pa, da gre za originale, ker so izrisani na močan papir in skrbno kolorirani. Napisi gradbene direkcije so bili tudi po mojem mnenju naknadno pripisani na vsak posamezni list posebej. Za to govorita dve podrobnosti: postavitev napisa na posamezni strani in še vidne pomožne črte, na katerih je bilo izpisano ime direkcije.

Tovarna v preobleki neoklasicističnega dvorca

Nikolaus Pevsner v svoji zgodovini gradbenih tipov navaja, da francoski arhitekt Jacques-François Blondel v *Cours d'architecture* iz leta 1771 tovarne še imenuje manufakture in o njihovi gradnji pove samo, naj bodo na pogled preproste in masivne ter zgrajene v predmestjih v bližini rek. Tudi Italijan Francesco Milizia na začetku 19. stoletja pri opisu tovarniške arhitekture ni nič bolj izčrpen.

Priporočilom prvih teoretikov, ki omenjajo arhitekturo tovarn, sledita tudi lega in arhitektura Cukrarne. Ob reki razpotegnjena masivna stavbna gmota je zidana iz opeke in kamena (pozneje prizidani del tovarne je zidan zgolj z opeko), tramovi in ostrešje pa so bili leseni, kar je Cukrarna trideset let po izgradnji ob velikem požaru drago plačala. Prve železne konstrukcije (sprva stebre in nato tramove) so v Angliji prav zaradi nevarnosti požarov vpeljali že konec 18. stoletja, v slovenskih deželah pa so

začeli uporabljati lito železo kot konstrukcijski material šele v šestdesetih letih 19. stoletja.

Kot stavbni tip je Cukrarna sorodna reški rafineriji iz sredine 18. stoletja, ki je bila med največjimi in najuspešnejšimi v monarhiji in je s čiščenjem sladkorja končala prav takrat, ko so zgradili ljubljansko Cukrarno. Zdaj jo nameravajo prenoviti v muzej sodobne umetnosti. Kot reška je tudi ljubljanska tovarniška arhitektura še

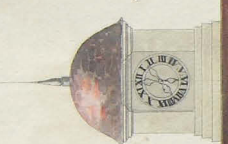

Upravna palača nekdanje rafinerije sladkorja na Reki. Rafinerija je začela obratovati leta 1752. V zadnjih letih so bile o umetnostno bogati stavbi opravljene temeljne umetnostnozgodovinske in konservatorske raziskave.

Vonder R. K. Landes D.
Laabach am 8. Febrill
1842
Architect
C. v. H. v. H.

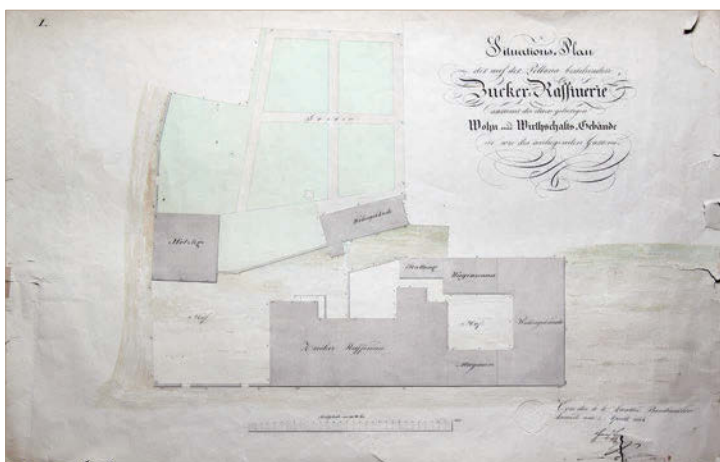
des Wohnlandes

Vordere Ansicht

Nacrt stanovanjske palače, list 7, izrez

Masstab vom 20 N. K.

Načrt situacije poljanske sladkorne rafinerije, vključno s pripadajočimi stanovanjskimi in delovnimi poslojpi ter vrtovi, list 1

vedno sledila tipu palače oziroma dvorca, ki v notranjosti skriva industrijsko proizvodnjo, pročelje stavbe pa ustvarja kvaliteten ulični značaj. Arhitekt Cukrarne je objekte tovarne, skladišča in upravno-stanovanjske stavbe, ki so na Reki ločeni med seboj, povezal v strnjeno celoto in tako naglasil njeno monumentalnost, hkrati pa z drobnimi detajli na fasadi in s stolpičem uglasil značaj hiše s sočasnimi arhitekturnimi smernicami, ki so se polno izživele v sodobni tržaški neoklasicistični arhitekturi.

Načrt situacije

Tovarniško poslojpe vzdolž nabrežja Ljublanice na vsaki strani zaključujeta dva plitva, proti dvorišču obrnjena stranska kraka – rizalita, v katerih so bili nameščeni večji stroji in peč za taljenje; tu se je iz stavbe dvigal tudi dimnik, ki na načrtih ni vrisan. Tloris v obliki plitve črke U se ponovi pri stanovanjski stavbi, ki ima svoje glavno pročelje obrnjeno proti zahodu. Tovarniški del je torej postavljen pravokotno na stanovanjski del, med njima pa je v sredini kompleksa kot srčika proizvodnje umeščeno skladišče za sladkor. Stanovanjske stavbe se je na drugem koncu, nasproti skladišča, imenovanega magacin, držala pritlična remiza za vozove, sledil je nekoliko ožji hlev. Tudi ti dve stavbi sta bili zidani in sta imeli leseno ostrešje. Kvadratno skladišče za les je mejilo na današnjo Živinozdravsko

Plan des Zucker-Kassinerie-Gebäudes auf der ersten Rollana.

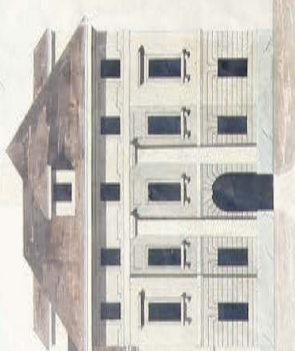
Ansicht des Zucker-Raffinerie

Ansicht von Angewandten

Ansicht des Zucker-Raffinerie

Plan der 1. & 2. Stockwerke

Ansicht des Zucker-Raffinerie

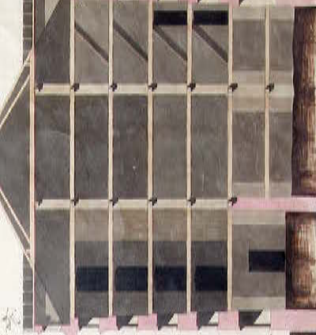
Grund-Riß des Zucker-Raffinerie

Grund-Riß

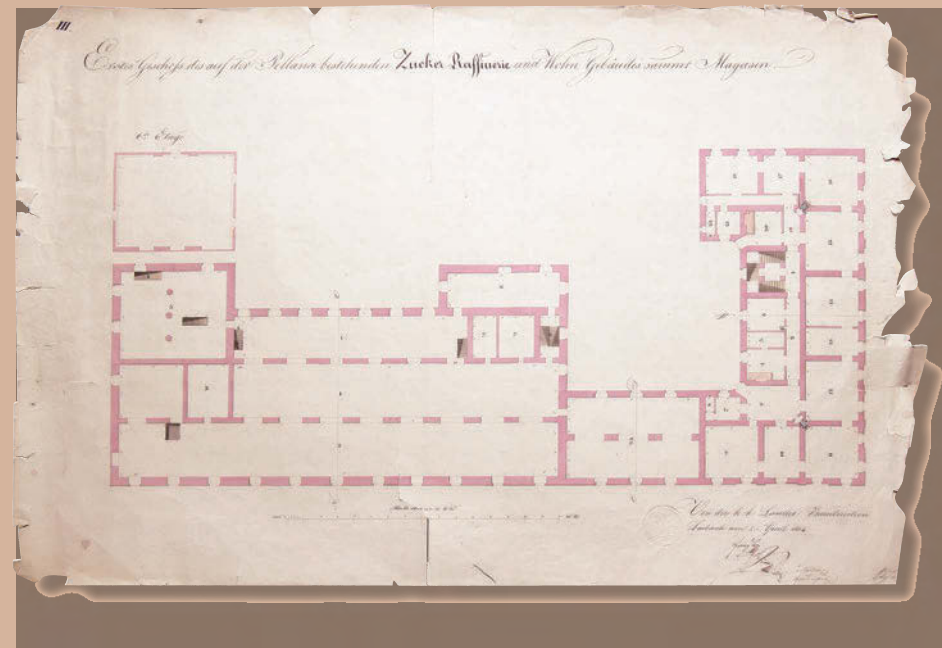
Grund-Riß

Nacrt za ratimerjio sladkorja na Poljanah s stanovanjsko palatco, list 7

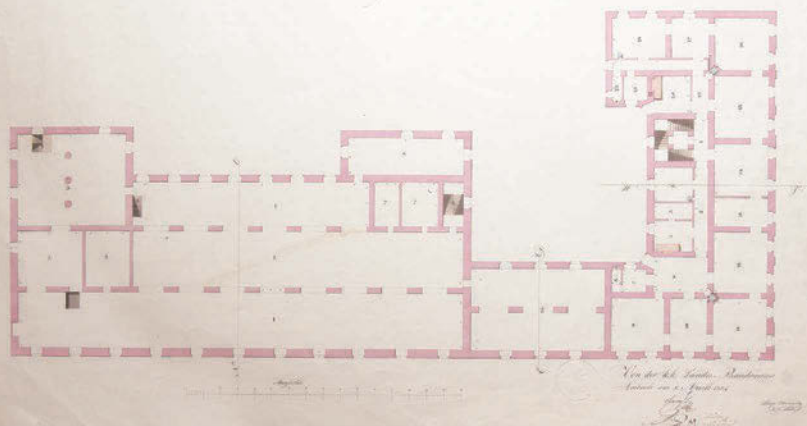

Prvo nadstropje rafinerije in stanovanjske stavbe, list 3

IV

*Zweytes Geschoss des auf der Alliana bestehenden Zucker-Raffinerie und Wohn-Gebäudes sammt
Lagerhaus*

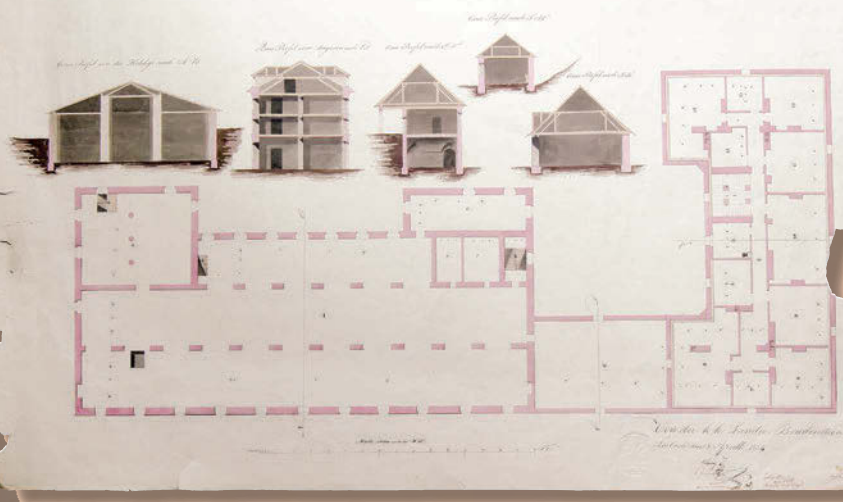

Drugo nadstropje rafinerije in stanovanjske stavbe, list 4

Tretje nadstropje rafinerije in stanovanjske stavbe
s prerezi pripadajočih objektov in skladišča, list 5

V

*Drittes Geschoss des auf der Alliana bestehenden Zucker-Raffinerie und Wohn-Gebäudes sammt
Lagerhaus*

ulico in je bilo ločeno od ostalega kompleksa, verjetno zaradi požarne varnosti; v celoto (v kateri se še enkrat ponovi oblika črke U) pa je bila smotrno vključena tudi že pred postavitvijo Cukrarne obstoječa stanovanjska hiša, za katero so se razprostirali vrtovi in park. Že od vsega začetka je bila upoštevana tudi možnost, da bi se rafinerija lahko povečala in širila na vzhod, kjer so takrat še stale okoliške stavbe, ki jih je podjetje odkupilo zaradi širitve.

Prelovšek v svojem članku o ljubljanski Cukrarni meni, da gre za izredno pretehtano tlorisno zasnovo s smotrno razporejenimi stavbami, katere arhitekt nedvomno pripada tržaškemu arhitekturnemu krogu. Da je to obvladal prav Matej Pertsch, nam govorijo tlorisi njegovih palač v Trstu in tudi prvotni načrt zdravilišča v Rogaški Slatini, od katerega se je ohranil le opis prostorov. V novejši umetnostnozgodovinski literaturi se pojavljajo dvomi o tem, da je Pertsch arhitekt Cukrarne, saj ohranjeni načrti niso podpisani. Vesna Kamin je v svoji diplomski nalogi o arhitektu izrazila celo dvom o tem, ali je sploh kdaj obiskal Ljubljano, za kar pa vendarle obstajajo arhivski viri. Sama se strinjam s Prelovškom, da je Pertsch prav gotovo imel odločilno besedo pri tem, kako bo tovarna zgrajena in kakšen bo njen videz, ali je tudi avtor načrtov, pa ne moremo z gotovostjo trditi.

Najbolj nazoren in hkrati zaradi natančnega koloriranja tudi estetsko zanimiv je list *VII, Plan des Zucker Raffinerie-Gebäudes auf der untern Pollana*. Prikazuje pročelje stanovanjske stavbe z zahodne strani, ki je obrnjena proti Ambroževemu trgu, in južno fasado oziroma pročelje tovarniškega dela s skladiščem. Obe enoti sta prikazani tudi v prerezu, izpuščena pa je stavba skladišča.

Stanovanjska stavba

Pritličje stanovanjske stavbe ni bilo namenjeno bivanju in ima zaradi dovoza na dvorišče do hlevov in remize za vozove proporcionalno najvišje strome. Strop je bil raven, lesen, prehodi med prostori pa so bili odprti in obokani. Bogatejše prvo nadstropje, *piano nobile*, je bilo nekoliko nižje od pritličja, tretja etaža in podstrešje pa še nižja. V prvem in drugem nadstropju sta bili po dve večji stanovanji za vodilne uslužbenke. Ogrevani so bili nekateri prostori, in sicer tri kotne sobe ob dimniku, kjer so

*Abgebildet nach Franz v. Süss.
 K. K. Militär-Geserve
 in
 Laibach.
 J. N. p. pr. Zucker-Raffinerie Czeche, Duitl, Tsch & C.
 Lithog. und verlegt v. B. Peck in Laibach.*

Georg Pajk po Franzu pl. Kurzu zum Thurn und Goldenstein, *Vojašnica in
 Sladkorna rafinerija v Ljubljani, pogled s severozahoda, ok. 1832–1835;*
 najstarejša ohranjena upodobitev Cukrarne

stale keramične peči, in odprti hodnik, kamor je bil nameščen kamin. Vsi stropi so bili ravni. Podstrešje je bilo zaradi nizkih stropov in mansardnih oken, skozi katera je prišlo bolj malo svetlobe, temnejše, sobe pa niso bile med seboj povezane kot v spodnjih nadstropjih, temveč se je v vsak prostor dostopalo s hodnika. Triramno stopnišče z menjavanjem potlačene oboka in ravnega stropa je bilo prav tako preprosto, umaknjeno iz osrednje osi v severovzhodni kot južnega trakta hiše.

Neoklasicistična fasada stanovanjske palače je podrejena čisti simetriji. Pročelje je razgibano z enakomernim nizanem različno poudarjenih površin. Pritlični pas je oblečen v plitvo in stilizirano rustiko. Vzorec rustike brez zapore prehaja v okenske in vratne odprtine, ki prvotno niso bile poudarjene. Trije polkrožno zaključeni vhodi delijo fasado v vertikalni smeri, za prehod sta služila samo dva, a je arhitekt zaradi simetrije izrisal še tretjega proti severu, ki je bil zasnovan kot slepi portal, saj zanj ni bilo nobene potrebe in tudi kasneje ni bil nikoli prebit. Ob obeh stranskih vhodih sta dva plitva pilastra, poudarjena z ubranim koloritom, ki se dvigata do delilnega venca nad prvim nadstropjem. Prvo nadstropje je imelo bogatejše okenske okvirje in nad okni med pilastri reliefne plošče, ki ustvarjajo ritem med okni tudi v drugem nadstropju. Osrednjo os je poudarjal stolpič z uro, ki se je dvigal na kvadratnem tlorisu, pokrivala pa ga je kupola. Stolpiča z uro že dolgo ni več, vendar ni natančno znano, kdaj je bil odstranjen. Vsekakor je do leta 1864 še stal, morda pa ga je razmajal velikonočni potres leta 1895.

Stanovanjski del Cukrarne ni doživel veliko prezidav, ostal je tako rekoč nespremenjen z manjšimi funkcionalnimi predelnimi stenami, ki so ustrezale potrebam stanovalcev. V prvem in drugem nadstropju je vse do danes ohranjen parket v treh različnih vzorcih, originalna pa so tudi še okna in vrata. Tla prehoda, ki pelje skozi pritličje z Ambroževega trga na dvorišče, kjer so se včasih vozile kočije in vozovi, so še povsem ohranjena, tlakovana so s hrastovimi kvadri, položenimi v dveh različnih vzorcih. Tudi hrastovi tlakovci so posebnost hiše, saj ne govorijo samo o zgodovini stavbe, temveč tudi mesta. Vrisani so bili že na samem načrtu, po vsej verjetnosti pa gre za način tlakovanja, ki ga je Ljubljana za ureditev svojih blatnih in prašnih poti, trgov in dvorišč leta 1844 sprejela po vzoru Gradca. Požar, ki je leta 1858 usodno prizadel Cukrarno, stanovanjskega

Plan der Zucker Raffinerie = Gebäudes auf der

Ansicht der Zucker Raffinerie

Nacit za rafinertjo sladkorja na Poljanah, list 7. izvez

dela zaradi požarnega zidu ni poškodoval, pohištvo in notranjo opremo pa so v času splošne panike pokradli.

Tovarna

Poslopje tovarne, katerega pročelje gleda na reko, je bilo prvotno visoko štiri nadstropja in je obsegalo enajst okenskih osi. Notranjščina je bila v celoti brez arhitekturnih detajlov, nadstropja so bila med seboj povezana s preprostimi lesenimi stopnicami. Ravni leseni stropi so počivali na tramovih in traverzah. Stropi, ki so bili visoki le 2,5 metra, niso dopuščali, da bi svetloba skozi majhna kvadratna okna prodirala globlje skozi prostrane dvorane posameznih nadstropij. V osrednjem delu so svetlobi pot dodatno zapirali še široki nosilni slopi, ki so nadomeščali predelne stene, tako da so morali prostor verjetno umetno razsvetljevati.

Preprosta in oblikovno izčiščena je bila tudi zunanjščina. Po vsej površini severnega pročelja so enakomerno razporejene kvadratne okenske odprtine, da celota deluje kot panj. Tri stranske okenske osi so bile od tal do podstrešnega venca oblečene v rustiko, sledila je gladka srednja površina, členjena z lizenami, poslopje pa je zopet zaključil plašč rustike. Tripartitna delitev pročelja je dajala stavbi monumentalen in dostojanstven videz. Tudi dvonadstropno skladišče s tremi okenskimi osmi je bilo značilno tripartitno razgibano. Osrednja okenska os nad portalom, po kateri je bila

Joseph Wagner, *Ljubljana s pobočja Golovca*, 1843, izrez

Franz pl. Kurz zum Thurn und Goldenstein, *Pojljsko predmestje, tovarniško poslopje pred požarom, sredina 19. stoletja*, lavirana perorisba s tušem, bela tempera, svinčnik

čez dve nadstropji do strehe speljana široka lizena, je plitvo izstopala iz površine pročelja in bila tudi barvno poudarjena.

Širitev in kasnejše prezidave

Čeprav so objekt gradili s tovarniškim dovoljenjem, izdanim na ime Rossmann in Pelikan, je investicijo že leta 1830 prevzela komanditna delniška družba tržaških trgovcev in posestnikov D. P. Dutilha Antona Tichyja in Antona Czeikeja. Novo dovoljenje je bilo izdano leta 1831 in družba je bila vpisana v protokol tvrdk ljubljanskega merkantilnega sodišča pod imenom Czeike, Dutilh, Tichy & Comp. Toda že leta 1837 so novi lastniki zašli v težave, zato so prodali del podjetja največjemu upniku, dunajskega bančnemu podjetju Arnstein & Eskeles, ki je ostalo lastnik do konca obratovanja rafinerije. V štiridesetih letih je bil verjetno povišan vzhodni dvoriščni rizalit, lepo viden na Wagnerjevi litografiji *Ljubljana s pobočja Golovca* iz leta 1843, kjer je bila peč za kostno oglje, imenovano spodij. Z novim parnim kotlom je proizvodnja strmo naraščala in vodstvu se je pridružilo tržaško podjetje Brentano in Comp., ki pa je že leta 1846 izstopilo iz družbe. Celotno finančno obveznost je ponovno prevzelo podjetje Arnstein & Eskeles, čemur so sledila leta največjega razcveta, ko je tovarna ustvarjala izjemne dobičke, kar se je pokazalo tudi v ambicioznih prostorskih širitvah. Najprej so tovarniško poslopje povišali za dve nadstropji. Na zunanjsčini so prestavili zgornji venčni pas ter ustrezno dopolnili rustiko in lizene, verjetno pa so že takrat izginila povišana podstrešna okna, ki so razgibala veliko strešno površino tovarne. Leta 1852 je družba vložila vlogo za povišanje skladišča. Tudi pri tej gradnji so upoštevali obstoječi videz in so se prilagodili prvotnemu načrtu s tem, da so ob povišanju do ostrejšja podaljšali tudi lizene. Naslednje leto so na podstrešju stanovanjskega dela uredili dve večji podstrešni sobi in tako je Cukrarna kot novo estetsko dominantno dobila trikotno čelo s tremi okni. Druga soba, z dvema oknoma obrnjena proti Ljubljani, deluje mnogo manj uglašeno, še posebej danes po porušenju skladiščnega poslopja, na katerega je bila naslonjena in katerega gabarit je dosegala.

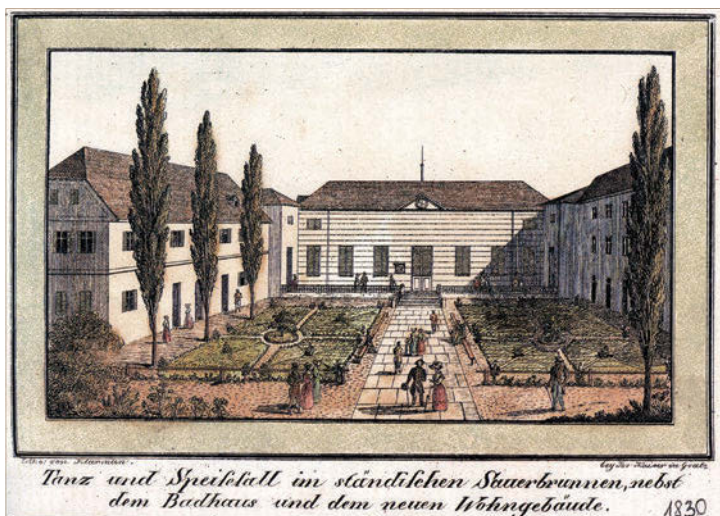
Po letu 1853 so obstoječi tovarniški stavbi na vzhodu prizidali sedem okenskih osi. S prizidkom, ki je bil enako visok, a le nekoliko ožji od obstoječega dela, je tovarna segla do Živinozdravske ulice, do koder sega

še danes. Širitev je bila, kot je razvidno iz obrisov na originalnem načrtu, predvidena že od samega začetka. Tudi tokrat je bilo načrtovanje severnega pročelja, ki gleda na Ljubljano, v skladu z že obstoječim členjenjem fasade. Stavbni mojster Gustav Tönnies je nadaljeval fasado z novo vrsto lizen, ki jo je na vzhodu zaključil z rustiko.

Matej Pertsch – arhitekt in delničar

Tržaškega arhitekta Mateja Pertscha kot avtorja Cukrarne prvič omenja Emiljan Cevc leta 1966 v svoji knjigi *Slovenska umetnost*, vendar nam Prelovšek v že omenjenem članku razkrije, da se Cevc ne spominja, od kod mu ta podatek. Zdi se mi zelo verjetno, da je bil v določenih krogih Pertsch kot arhitekt še živo izpričan. Matej Pertsch je bil eden od ustanoviteljev rafinerije, pri kateri je sodeloval tudi kot sovlagatelj s precej velikim deležem, in možno je, da je bil arhitekturni načrt njegov vložek v podjetje.

Po Prelovškovi raziskavi se Pertschevo ime pojavi v magistratnih aktih v zvezi z nakupom zemljišča leta 1828, ko je imel kot arhitekt odločilno vlogo pri izbiri lokacije, kar naj bi bilo razvidno zlasti iz Rossmannovega pooblastila, kjer se ob Pertschevem imenu pojavi oznaka, da je arhitekt,

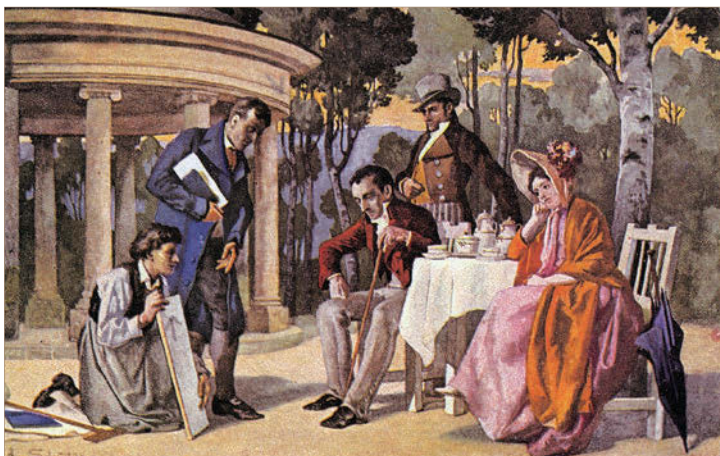

J. Klarmann, Kompleks prvega zdraviškega doma v Rogaški Slatini (1810–1814) iz leta 1830, avtor načrtov Matej Pertsch, barvna litografija

Tempelj nad vrelcem v Rogaški Slatini, arhitekt Matej Pertsch.
V ozadju hidroterapijska stolpnica, ki so jo začeli graditi leta 1962.

medtem ko je drugi družabnik William Moline omenjen brez navedbe poklica. Brez dvoma je Matej Pertsch v letih, ko se je gradila rafinerija, vsaj dvakrat pripotoval v Ljubljano, kakor se da razbrati iz prijav tujcev, ki jih je objavljala *Laibacher Zeitung*, in sicer 22. maja leta 1828, v času, ko se je odločalo o lokaciji rafinerije, in 9. junija 1829, ko so si novi družbeniki, med katerimi je bil tudi sam, prizadevali za izdajo tovarniškega dovoljenja na ime sladkorne rafinerije nove tržaške družbe, ki sicer ni bilo izdano. V knjigi gostov Rogaške Slatine je ohranjen podatek, da je v tamkajšnjem zdravilišču arhitekt Matej Pertsch skupaj s sinom, ki je pripotoval iz Gradca in se v knjigo vpisal kot študent, preživel zadnje dni julija 1827, torej prav v času, ko sta Rossmann in Pelikan prvič vložila prošnjo za pridobitev deželnega tovarniškega dovoljenja. Iz knjige je razvidno, da so v zdravilišče tudi sicer radi zahajali družbeniki poljske rafinerije, zlasti tržaški veletrgovec Czeike. Pertscheva zasnova in arhitektura starega zdraviliškega kompleksa v Rogaški Slatini (1810–1814) še ni bila strokovno obdelana. V priljubljenem štajerskem zdravilišču je deloval v letih, ko se je pred francosko zasedbo Trsta umaknil v Gradec; Pertsch je arhitekt templja nad zdravilnim vrelcem in avtor zasnove starega

Alfred Schrötter, *Arhitekt predstavlja načrt za zdraviliški dom deželnemu glavarju in ustanovitelju Deželnega zdravilišča v Rogaški Slatini grofu Ferdinandu Attems, olje na platnu, 1912*

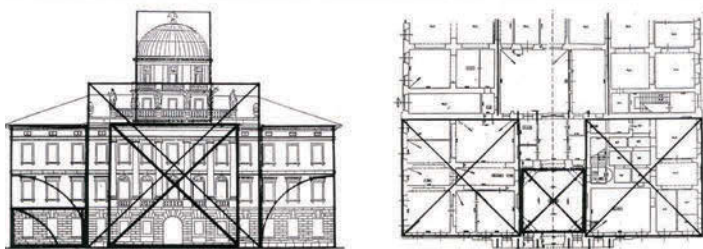
zdravilišnega kompleksa, ki ga je podobno kot Cukrarno sestavljalo več stavb z različnimi funkcijami, povezanimi v smotno arhitekturno-prostorsko celoto. Za novi zdravilišni kompleks, ki so ga postavili med letoma 1910 in 1914, je graški slikar Alfred von Schrotter (1856–1935) izdelal osem slik, ki so signirane in datirane z letnico 1912. Ena od njih prikazuje deželnega glavarja grofa Ferdinanda Attems, kako si v družbi svoje žene in graškega lekarnarja A. Süssa ogleduje načrte za gradnjo zdravilišča, ki

mu jih predstavlja arhitekt s svojim mnogo mlajšim pomočnikom. Prizor se odvija pred (takrat novim) neoklasicistično oblikovanim templjem, kar bi lahko govorilo v prid domnevi, da je upodobljeni arhitekt Matej Pertsch s sinom Nicol'o m.

Iz opisanih spoznanj lahko sklepamo, da se je glavnina stikov in dogovorov okrog nove rafinerije vendarle odvijala na Kranjskem. Poleg tega je bil arhitekt Pertsch znan po tem, da se je rad preizkušal kot izumitelj: namesto zidanih naj

Portret Mateja Pertscha

Matej Pertsch, Palazzo Carciotti, 1798 –1800, Trst (pogled z morja), kiparski okras je delo Antonia Bose da Bassano. Spodaj geometrična členitev stavbe.

bi izumil kamnite perforirane izhode za peči in kamine, načrtoval je zdravilišče v Rogaški Slatini, kjer so vse cevi za vodo od vrelca do bazenov speljane pod zemljo, in več tehničnih objektov v Trstu. Od ustanovitve navtične realke v Trstu leta 1818 pa je dve leti vodil katedro za javne stavbe. Se pravi, da je bil sposoben in verjetno motiviran izvesti tehnično zahteven projekt tovarne.

Življenje je delo Matthäusa Pertscha (italijanska oblika imena Matteo, slovenska Matej; 1769/70–1834/6) sta kljub njegovemu obsežnemu in kvalitetnemu tržiškemu opusu še vedno precej nejasna. Po rodu je bil Nemec iz okolice Bodenskega jezera. Njegovi predniki so bili kamnoseki, kamnosek je bil tudi oče, ki je sina poslal študirat arhitekturo na milansko Brero. Tam je bil njegov učitelj Pietro Taglioretti, verjetno pa tudi

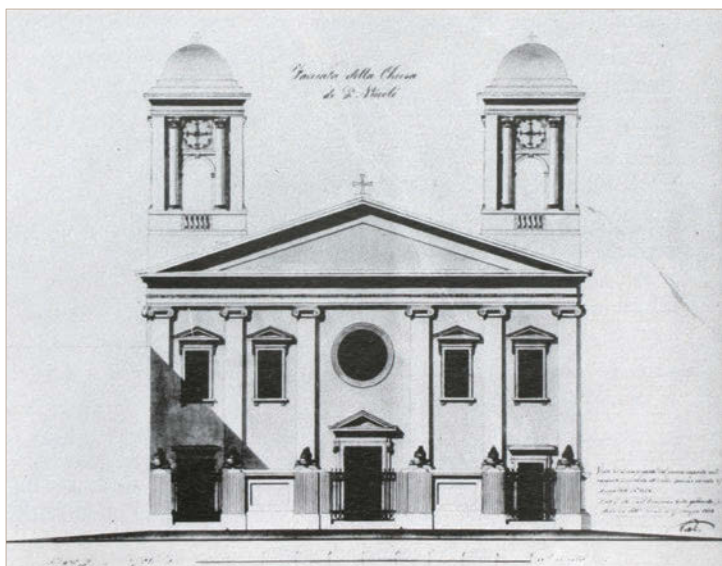
Matej Pertsch, Casa Fontana na Via Roma 5 (tudi casa Pitteri), 1807, Trst

Matej Pertsch, Teatro Verdi (prvotno Teatro Nuovo), 1801, Trst

lombardski neoklasicist Giuseppe Piermarini, slavni arhitekt milanske Scale. V Trst je po vsej verjetnosti prišel na povabilo grškega veletrgovca Demetria Carciottija, kateremu je ob Velikem kanalu postavil eno najbolj dominantnih tržaških palač ob pogledu na Trst z morja, Palazzo Carciotti (1798). Sledila so naročila za Teatro Verdi (1801), Palazzo della Borsa (1806, skupaj z Antoniom Mollarijem), Rotondo dei Pancera (1804), številne hiše za bogate tržaške trgovce in prezidavo cerkve pravoslavne skupnosti San Nicolò dei Greci (1819), če naštejemo samo najvidnejše. Med letoma 1807 in 1817 se je Pertsch umaknil v Gradec. Glede na slavo, ki jo je užival, lahko domnevamo, da je tudi tam dobival arhitekturna naročila.

Trst, kjer je svojo življenjsko pot kot žrtev atentata končal utemeljitelj neoklasicizma, teoretik Johann Winckelmann, se je v glavnih potezah izoblikoval že v letih 1797–1808. V tem obdobju pred francosko zasedbo pa tudi po njej in vse do srede 19. stoletja so arhitekti Matteo Pertsch, Gianantonio Salva, Antonio Mollari, Pietro Nobile in drugi ustvarili s primorsko arhitekturo prežet, bolj sproščen in slikovit neoklasicistični Trst, kakor ga poznamo še danes. Stilno lahko navedemo nekatere posebnosti, ki so sicer značilne za tržaški neoklasicizem, še posebej pa za Pertscha in

Matej Pertsch, San Nicolò dei Greci, 1782–1819, Trst

njegov arhitekturni krog, in jih v osnovnih potezah srečamo tudi na ljubljanski Cukrarni.

Za Pertscha značilna tridelna členjenost fasade s poudarjeno osrednjo osjo, ki jo lahko občudujemo na tržaških vilah, je tudi glavni estetski poudarek palače Cukrarne, čeprav je tu moralo bogato okrasje zaradi funkcije objekta odpasti, nadomestil pa ga je kupolast stolpič z uro, ki je dal objektu javni značaj in ustvaril na Ambroževem trgu novo dominantno. Postavljen je bil kot atribut tovarne namesto štukatur, stebrov ali stavbne plastike. Stolpič lahko primerjamo s Pertschevim zvonikom na cerkvi San Nicolò v Trstu, ki jo je naredil za grško pravoslavno skupnost. Uporabljeni elementi so podobno oblikovani: po dva polstebra na vsaki strani, kvadratna baza in kupola. Arhitekt je obvladal stopnjevanje stavbnih elementov: rustike, lizen, stebrov, polstebrov, čel, različno oblikovanih okenskih odprtin, ki jih je znal izčistiti do popolne preprostosti in z njimi ustvariti razgibana ulična pročelja tudi brez bogatega kiparskega okrasja. Okenski okvirji v nadstropjih so različno poudarjeni. Na palači Cukrarne je uporabil preprosto kamnito polico, ki jo podpirata dve stilizirani voluti

(prim. Palazzo Carciotti, San Nicol'o), kar je zelo pogost neoklasicističen detajl. Mestna arhitektura se poigrava z velikostjo nadstropij in okenskih odprtij; gre za bodisi prostorske bodisi zgolj optične razlike v velikosti, ki ustvarijo razgiban ulični značaj. Pri Cukrarni uporaba rustike v pritličju, ki teče do okenskih odprtij in poudarjenega okenskega okvira v prvem nadstropju, optično spremeni velikost oken. Čeprav so okna enaka, pritlična delujejo mnogo manjša, stavba pa je zato tektonsko stabilna in hkrati razgibana. Rustika bolj kot značilno statičen element pritličja deluje kot linearen, skoraj grafičen vzorec glede na celotno oblikovno zasnovo pročelja. Pertsch je bil očitno velik mojster ambienta, ki ga je znal ustvariti tudi s kompozicijo več objektov (zdraviliščni kompleks v Rogaški Slatini, Palazzo Carciotti). Ta spretnost se kaže tudi v enostavnem in jasnem sestavljanju osnovnih stavbnih oblik v stavbni kompleks in v organskem prilagajanju terenu Cukrarne ter vključevanju že obstoječih objektov v celoto.

Dva od štirih sinov številne Pertscheve družine, v kateri so se mu rodile še tri hčerke, sta bila arhitekta, Giuseppe Pertsch v Augsburgu, Nicol'o Pertsch (roj. 1807) pa je po letu 1835 prevzel očetovo prakso v Trstu. Tako on kakor tudi Pertschev zvesti učenec Antonio Buttazzoni (1800–1848), ki naj bi celo živel in delal v Ljubljani, bi lahko sodelovala pri načrtu za Cukrarno.

Družbeno okolje

Posledice industrijske revolucije – množično preseljevanje, porast prebivalstva v mestih, vse večje ekonomske neenakosti in urbanizacija – so bile prisotne tudi v slovenskem prostoru. V času od 1818 do 1846 je prebivalstvo mest naraslo za 43 odstotkov, Ljubljana pa se je zaradi doseljevanja povečala celo za 75 odstotkov. Rafinerija je na začetku obratovanja zaposlovala 22 delavcev, leta 1844 pa že 140. V času njenega največjega razcveta leta 1856 je proizvodnja sladkorja zaposlovala 225 delavcev, med njimi veliko tujcev iz Italije, z Reke, iz Gorice in od drugod. Poleg v tovarni zaposlenih delavcev je rafinerija omogočala delo še številnim prevoznikom sladkorne moke in premoga, mesarjem, ki so jo zalagali s kostmi za izdelavo kostnega oglja, lončarjem oziroma izdelovalcem glinenih kalupov, v katerih se je tekoči sladkor strdil, sodarjem in dobaviteljem premoga iz premogovnikov v Lokah pri Zagorju. Druga plat te zgodbe je

Domobranska vojašnica (cukrarna). — Landwehr-Kaserne (Ex-Zuckerraffinerie).

Šjubljana. — Laibach.

11979 Fr. Iglé, Ljubljana - Laibach.

Cukrarna okoli leta 1905, ko je bila v rjnjej domobranska kasarna.

bilo izkoriščanje otrok v prvih industrijskih obratih, zlasti predilnicah, kjer so lačni in v slabih pogojih delali tudi po 16 ur dnevno. Tako v ljubljanski kot v preboldski predilnici so bili zaposleni številni otroci, tako deklice kot dečki, stari od 8 do 14 let. Po nekaterih podatkih naj bi bilo v predilni industriji zaposlenih okrog 30 odstotkov otrok, njihovo število pa je začelo padati šele proti koncu stoletja, po letu 1885, ko je bil sprejet zakon o prepovedi zaposlovanja otrok pred štirinajstim letom. Na razmere v preboldski predilnici je prizadeto odgovoril takrat novi opat v Celju Anton Martin Slomšek. Leta 1846 je v svojih *Drobtinicah* objavil pretresljivo obsodbo v verzih *Ubogi otrok v faberkah*, ki danes velja za prvo slovensko socialno pesem. V njej skozi grenko izpoved dvanajstletnega dečka, ki so ga zapiti starši že s sedmimi leti poslali v »kapitalistično suženjstvo«, obsoja nečloveško izkoriščanje otrok v zgodnjih kapitalističnih obratih. Pesem ima sicer deset kitic, vendar bodo za predstavo zadostovale že te:

Osem let še nisem melo, / dali so me starši, / da vreteno tu obračam / ino predem cele dni. // Toplo zunaj sonce sije, pa na sonce jiti ne smem, / kadar rožice cvetijo, / srotle jaz za nje ne vem. // Kar z'vretenom jaz zaslužim, / starši zapijejo; / srotle sem ino ostanem, / dokler smrt me vzela bo. // Kolko revnih, zapuščenih / je po faberkah otrok! / Kjer ni vere ni ljubezni, / tam je samo dnar njih bog.

O zaposlovanju otrok v ljubljanski Cukrarni nimamo natančnih arhivskih podatkov, čeprav viri izpričujejo delo otrok v dveh ljubljanskih tovarnah. Vprašanje je, koliko so bili stari najmlajši dečki za težkimi stroji. Valenčič pa v zvezi s Cukrarno opozarja na nasproten vidik, na zelo zgodnjo socialno obliko pomoči, ki jo je v tovarno vpeljal njen upravnik Karel Kranz. Slednji je bil zaradi humanih dejanj in finančne pomoči imenovan celo za častnega občana Ljubljane.

Valenčič piše, da si je sladkorna rafinerija na Poljanah zagotovila naklonjenost mesta z denarnimi darovi, ki jih je potem magistrat običajno ob cesarjevem rojstnem dnevu pa tudi ob drugih dinastičnih praznikih razdelil med mestne reveže. Leta 1849 je 298 revežev prejelo od 40 krajcarjev pa do 8 goldinarjev. Število oseb, ki so bile deležne javne podpore, je bilo v razmerju do števila mestnih prebivalcev precejšnje. Posamezne zneske je poljanska rafinerija darovala tudi za podporo oškodovanim pri raznih vremenskih nezgodah ali prizadetim po kužnih boleznih.

Poleg tega je bila znotraj tovarne, kot piše Valenčič, že leta 1853 ustanovljena podporna blagajna za pomoč bolnim in za delo nezmožnim delavcem ter njihovim vdovam in sirotam. Začetno glavnico 2000 goldinarjev je prispevalo podjetje, kasneje pa so skoraj vse dohodke podporne blagajne tvorili prispevki delavcev. Take oblike socialne pomoči so bile v Avstriji sicer zelo redke, saj je bil šele leta 1859 sprejet obrtni red, ki je poskušal rešiti vprašanje pomoči za bolne tovarniške delavce. V skromni meri je podporna blagajna opravljala naloge socialnega zavarovanja.

Karel Kranz je prišel v tovarno še v času, ko sta jo vodila Rossmann in Pelikan, potem ko jo je kmalu po začetku delovanja leta 1831 prevzelo podjetje Czeike, Dutilh, Tichy & Co., pa je bil skupaj s Teodorjem Tomažem Hellerjem njen komercialni vodja. Kranz je kasneje postal glavni direktor družbe in je vodil tudi graško rafinerijo, zato je od časa do časa živel v Gradcu. V zadnjih letih obstoja rafinerije sta bila v njej kot uradnika zaposlena tudi njegova sinova Ludvik in Viljem, njegova hčerka pa se je poročila z Molinejevim nečakom Frankom. Kot zanimivost lahko omenim, da sta tako Jožef Pelikan kot Frank Moline svojemu prvorojenemu sinu izbrala ime Viljem, očitno sta bila Anglija in podjetni Anglež na zelo dobrem glasu.

Požar

V petdesetih letih 19. stoletja je cukrarna delovala s polno paro treh parnih strojev in novih peči za spodij, odkupovala je okoliške hiše in posesti. Proizvodnja sladkorja je strmo rasla in ljubljanska cukrarna je na sredini desetletja prerasla v vodilno rafinerijo v avstrijski monarhiji. Tovarna je prinašala velikanske dobičke in glavnica delniške družbe je naraščala, kar je pomenilo, da je imelo podjetje namen svoj obseg še povečati. Toda zgodilo se je drugače: 25. avgusta 1858 je izbruhnil požar, ki je uničil tovarno na vrhuncu njenega delovanja. Pogoreli so vsa notranja konstrukcija tovarne in stroji, od stavb pa je bil najbolj poškodovan skladiščni del z vsemi zalogami sladkorja, ki je v črnih potokih tekkel skozi okna v Ljubljano. *Bleiweisove Novice* so 1. septembra 1858 slikovito, a z rahlo distanco poročale o tem dogodku: *Naše cukrofabrike ni več! Strašenj ogenj ponoči v sredo jo je pokončal od verha do tal čisto čisto vso; le na enem koncu je ostalo stanovišče cukrinarskih gospodov, na*

drugem pa hrami za derva in štala; vse drugo sila veliko in 6 nadstropij visoko poslopje, kjer imajo mašine, kuhajo cukrer in so imeli zaloge cukra spravljene, je pogorelo, in gori še danes, že šesti dan po prvem ognji. [...] Kar pa ni ogenj pokončal, je pokončala tolovajska derhal, ktera je v stanovališču, do kterege ni ogenj segel, pokradla kar je mogla, ali pa razdjala in razbila drage reči, posode, zerkala, peči in drugo pohišje. Res, bi ne bili verjeli, da imamo take tolovaje v Ljubljani! Kako se je ogenj pričel, še ni za gotovo znano; slišali smo, da imajo enega delavca zapertega, na kterege leti sum, da je po njegovi nemarnosti ali kakor koli se fabrika unela. Velika sreča le, da ni bilo celo noč nobene sape; če ne, bi bile šle cele Poljane in morebiti še več predmestij; v največji nevarnosti pa je bila živinozdravilska šola, ktera je tikoma fabrike in ima pod streho nad štalami vse polno merve. Dolgo bo terpelo, preden bojo sozidali novo fabriko na požarišču stare.

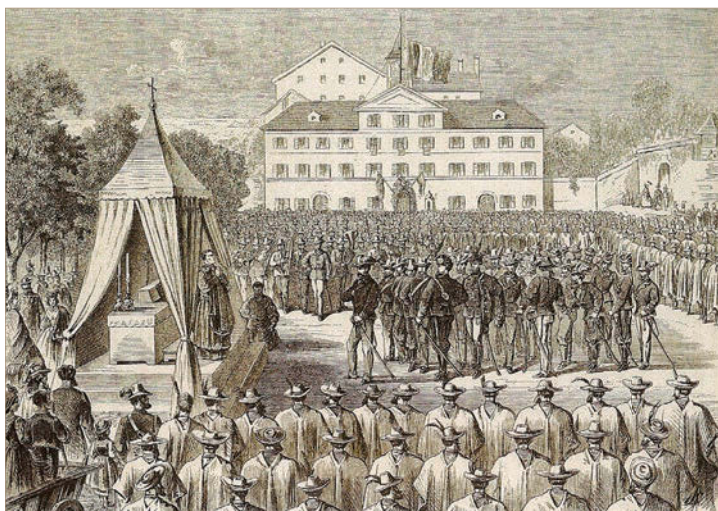
V opustošenju po požaru je morda skrita dediščina revolucionarnega leta 1848, ki je Slovencem med drugim prineslo enakopravnost pred zakonom in zakon o zemljiški odvezi, ki je dokončno odpravil fevdalizem. Odsev političnih sprememb se je v Ljubljani sprva pokazal v večji mestni avtonomiji, ki je pod Bachovim absolutizmom hitro izpuhtela, mesto pa je zdrsnilo v gospodarsko mrtvilo, zastala je obrt in brezposelnost je naraščala. Cukrano so po požaru sicer hitro obnovili, toda rafinerija sladkorja ni bila nikdar več. Celotno prenavo je tudi tokrat prevzelo podjetje Gustav Tönnies, ki ga je vodil stavbni podjetnik in tovarnar iz Stralsunda v Nemčiji. Leta 1845 je prišel v Ljubljano gradit Kolizej, nato pa je v mestu ostal kot eden največjih podjetnikov gradbene stroke. Po pozidavi stavba navzven ni bistveno spremenila svojega videza. Z zapuščeno Cukrarno je imel velike načrte tudi prvi slovenski župan Ljubljane Mihael Ambrož (županoval je med letoma 1861 in 1864), ki se je trudil, da bi omogočil Ljubljani večji dotok denarja. Po njegovih načrtih naj bi v njej zaživela tobačna industrija, toda pri nakupu ga je prehitel zagrebški veletrgovec Gvido Pongratz, ki je celotno poslopje odkupil od Avstrijske nacionalne banke za 100.000 goldinarjev. Dober nakup se mu je še obrestoval z oddajanjem Cukrarne vojaškemu rekrutom, ki so se namenili boriti se za cesarjevega mlajšega brata Ferdinanda Maksimiljana v daljni Mehiki, kjer je snovalec tržaškega gradu Miramar poskušal uresničiti svoje imperialistične sanje.

Laibach.

Der Brand der Zuckerfabrik in Laibach, im Jahre 1858.

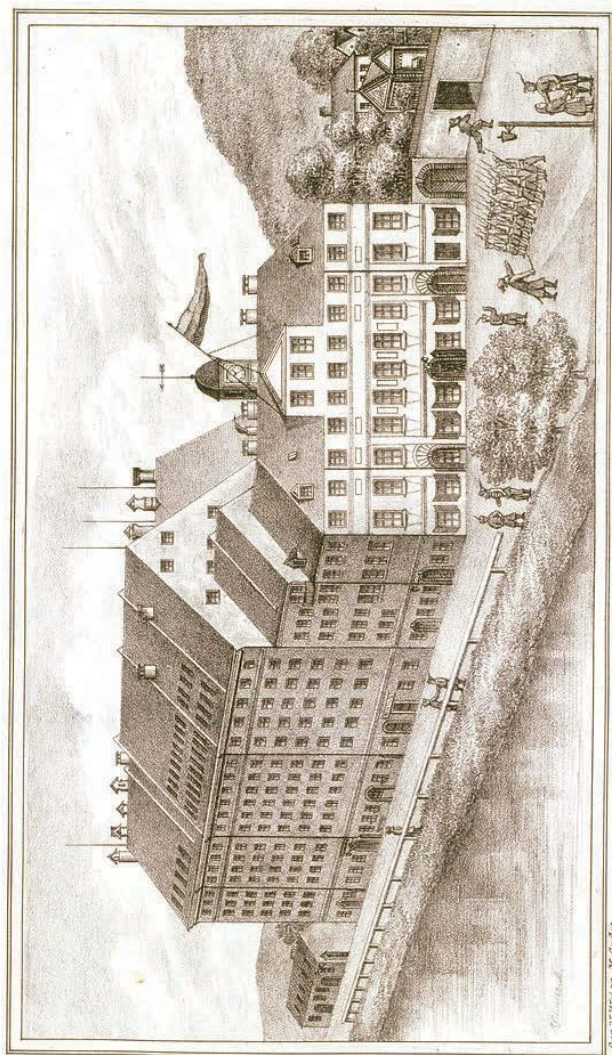
Franz pl. Kurz zum Thurn und Goldenstein, *Cukrarna v plamenih*, 1858, gvaš in srebrni svinčnik

Zbor meksikajnarjev pred Cukrarno

V enem mesecu se je v Cukrarni nabralo 1000, v štirih mesecih leta 1864 pa že 5000 prostovoljcev, *krepih mož v najboljših letih, ki so kazali na obrazu odločnost in duha podjetnosti*. Pod zeleno-belo-rdečo zastavo mehiškega cesarstva so se zbrali predstavniki vseh narodov Avstrije in Evrope, ki so čakali, da jih preko Trsta prepeljejo čez morje. Ljubljani naj bi meksikajnarji mesečno prinesli v obtok 100.000 goldinarjev, županu dr. Etbinu Henriku Costi pa je cesar Maksimiljan za uspešno sodelovanje podelil odlikovanje viteškega križa gvadalupskega reda. Ko so do konca leta 1864 vsi prostovoljci odšli iz Ljubljane, se njihovo nabiranje vendarle še ni dokončno ustavilo. Ponovno je bilo organizirano zbiranje sredi leta 1865, vendar naj bi bila za izhodišče tokrat sprva določena Praga zaradi ponudbe brezplačne uporabe kasarn. Toda spet je zmagala Ljubljana in marca 1866 so *Novice* objavile pogoje za sprejem. Sredi maja jih je bilo že toliko, da so odšli proti Trstu, toda njihov pohod se je zaradi odpora severne Amerike proti pošiljanju novih prostovoljcev v Mehiko končal že v Nabrežini. Od vseh avstrijskih prostovoljcev se jih je po Maksimiljanovi usmrtitvi 1151 vrnilo domov.

Požar in opuščanje pridelave sladkorja zaradi mnogo cenejšega pridelovanja domače sladkorne pese sta pomenila konec tridesetletne

100-Aus p. 7 Plaznik in Laibach.

Geogr. Anst. M. Corder.

Reiseerinnerungen aus Krain von Dr. H. Costa.
Mexicanische Caserne, (vorhin Zuckerraffinerie in Laibach).

J. Schulze po V. Weiszu, *Popotni spomini iz Kranjske H. von Coste:*
Meksikajnska kasarna, litografija, ok.1864

Na molo k'lo Carlo?

I.

Na tiscie let vsaki tam
 hitro čez visoko stržje
 k mirinam obronja
 v mehko narobe
 vesoljuna morja,
 soluce nebotko.

Poslušat na tiscie let
 labne govorce
 in vrste nepustans
 v mišre gemice
 kak strastno in vstano
 drhtece neveste.

Kako bi zavelo ti
 v scunobek nekronine pravnine
 Kako bi zavelo ti
 kot jar, ki mi gine
 mladost neveselo
 brez ljubice drage?

II.

Sijaj, sijaj, soluce
 na te sunice volke!
 Naj se, naj se spominjam
 sladke nje govorce.

Sijaj, sijaj, soluce
 na te meirne ravani!
 Naj se, naj se spominjam
 na njen pogled v'ani.
 Toda na dne jim rjesei,
 car nebeoni, vroste,
 nad zemlje hiteci
 jantreb histroki.

Oh, mel, kaj misel idel
 skopi v'ij milino
 v nje gudi nevena,
 v nje gudi mila temim.
 Nisan in del ja alpec
 nevestote Truje
 čuva, nevarna ljub,
 ki ti v srcu glaje.

III.

No, časi so minili,
 zleleli kot jarka kipee,
 kot otlak na kalamunani gnani,
 In, ljubice lepa, n'holi
 nihdas se ne vidiva reci.

[Scribbled out text]

Stojalo se vidiva tudi
 praznate ne v'ani
 spomnase ti, pa neznan
 v'antati sice nam v gudi
 kot gigni dan - s'veda not?

IV.

Muj bog, kako se ljubilo nri!
 In mirale v'evadne,
 se bele rav nuce
 muj pogled vro.
 Kako se je ljubilo mi s'ce
 Temo in mir,
 ko je prišel večer
 kati klancu gore....
 Tudi x ko v'hamim t'evani vol
 Av'elike v'it'lobo v'it'kih las,
 Tavi n'ke stas
 boje Truje belo polt....
 In vedno pred moim ledicejo
 Truje črne oči,
 glasni sladki kot najinje dni
 Trupicejo.

[Scribbled out text]

Stojalo v' glasu, comu
 se bedni d'vi jofate?
 Temu so f'ord'aly ate,
 v'atimise
 v'it'ke n'nega miru?
 So, in glasu ate b'li
 ko mene pravar'li ste,
 Stojalo v' glasu ate b'li
 Ly in pogledi ate b'li
 ko mene pravar'li ste

proizvodnje, ostala pa je stavba, kot jo je v Cankarjevi noveli *Življenje in smrt Petra Novljana* doživel glavni junak, osiroteli dijak: *Velika hiša je stala ob vodi; brez števila oken je strmelo topo v valove, mala mrtva okna, ki ni bilo nič življenja za njimi, oči bolehnne, čemerne starosti in dolgočasne smrti. Sredi mesta je stala hiša, a bila je samotna, kakor na pusti kraševiti planoti.* V tem kratkem odstavku je ujeta vsa duhovna praznina, ki jo je za seboj pustil mogočni obrat po tem, ko je v deželo zgodaj prinesel kal tiste industrijske resničnosti, v katero se je zares zavihtelo šele 20. stoletje. A prav znotraj teh velikih, črnih, praznih izb je toplina človeškega srca zmogla toliko ogreti prostor, da se je v njem začelo druženje mladih dijakov, še ne študentov, ki so ob soju petrolejk tu pisali in prebirali svojo poezijo.

Stavbni kompleks z okoliškimi svetom je ostal v lasti Pongratzevih potomcev, ki so celotni tovarniški del zadnjič temeljito prezidali (združili posamezna nadstropja in delno obokali nekatere prostore) leta 1883. Nekdanjo tovarno so povsem prilagodili potrebam vojske, ki je je bilo spričo prusko-avstrijske vojne tudi v Ljubljani vse več ne le po kasarnah, temveč tudi v bolnišnicah in prvih v ta namen v istem letu zgrajenih vojaških zaporih, v t. i. belgijski kasarni. Evropa se je oboroževala in moderna umetnost je preseгла ugodje salonov. Ali je lahko zgolj naključje, da je opuščena, na pol zapuščena tovarna in vojašnica na obrobju Ljubljane tako povezana s skupino mladih literatov, ki so imeli voljo, moč in talent, da se poženejo v svet sodobne umetnosti v skoraj istem trenutku, ko se ta z bulvarjev metropol širi po Evropi? Slovenska moderna poveže Slovenijo s Trstom morda z manj zamude kot južna železnica. S Trstom je povezana Murnova usoda, ko se je v mesto prišel posloviti od svoje mame, s pomola San Carlo odmevajo Kettejevi soneti, v Trstu se ponovno najdejo impresionisti, z njim je povezano Cankarjevo javno in politično delovanje, ne nazadnje pa s tržaškega podeželja prihaja tudi Srečko Kosovel.

Študentska sobica v drugem nadstropju dvoriščnega trakta

A redek je čas velikih obetov in nerazumljen pojde mimo množice; v njih je začetek, prvo gibanje spočetja in rojstva, prvo skrivnostno pretakanje mladih sokov, borba in hrepenenje po dalji in luči.

(Oton Župančič, O pesmih Aleksandrova)

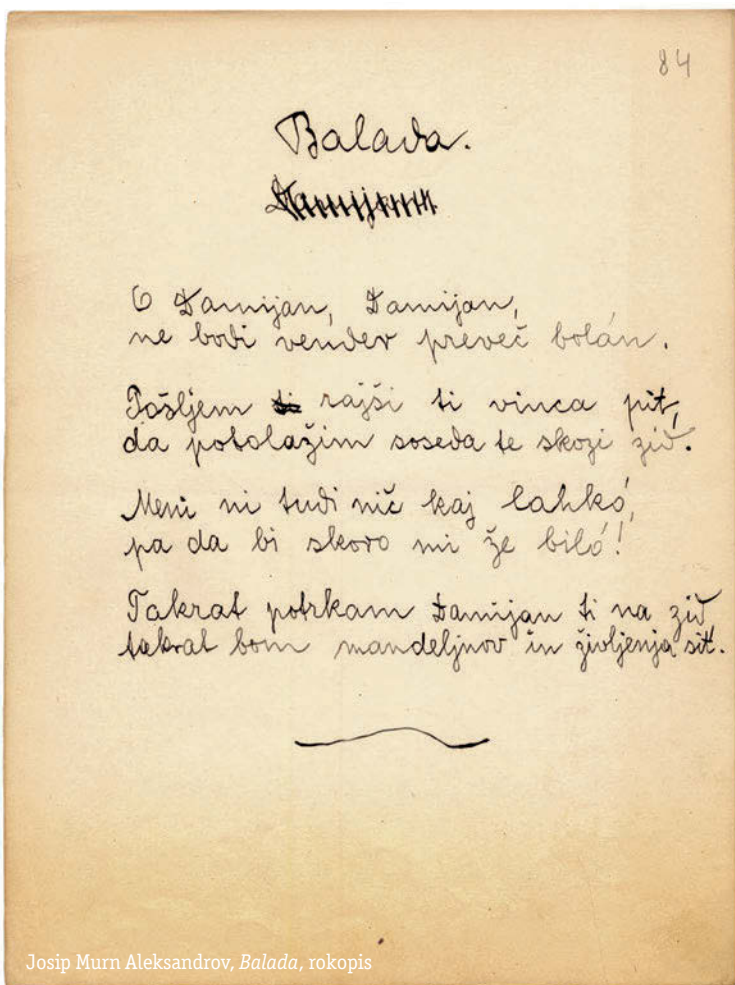
Ko je Ljubljano leta 1895 prizadel potres, so se številne družine s Poljanske ceste, ki so ostale brez domov, zatele na dvorišče Cukrarne. Ko sta pritisnila mraz in slana, jim je takratni upravnik dovolil, da so se naselili v vežah Cukrarne, nekateri pa so kasneje dobili v njej tudi stanovanja. Med njimi je bila Polonca Kalanova, *dobrosrčna, a tudi samozavestna gospodinja iz Cerkelj na Gorenjskem*, ki je zase in za svoji dve soročnici in tri otroke (od katerih nobeden ni bil njen) obdržala večjo sobo in si v njej uredila tudi kuhinjo. Sosednjo manjšo, z edinim oknom visoko v zidu, da se je človek počutil v njej kot v zaboju (tako se sobe v predgovoru k izdaji Murnovih pesmi spominja Ivan Prijatelj) z veliko vojaško mizo na sredi, s preprostimi posteljami ob straneh in železno pečico v kotu, je kasneje, da se je družina lahko preživljala, oddajala študentom. V njej je živel tudi dijak Josip Murn, ki se je kot zadnji pridružil Zadruzi, tajnemu dijaškemu krožku, ustanovljenemu leta 1893, in člane oziroma prijatelje, med katerimi so bili tudi Kette, Cankar in Župančič, povabil k sebi v Cukrarno. V tej sobi je Murn preživel šest let, tu je leta 1895 z Janezom Novakom, Dinkom Pucem in Miroslavom Gregorko pisal in izdajal rokopisni literarni list, ki se ni ohranil in mu, kot piše Dušan Pirjevec, ne vemo več niti naslova. Jeseni leta 1886 je Kette nadaljeval gimnazijo v Novem mestu, Župančič in Cankar pa sta vpisala študij na Dunaju, le Murn, ki ga je Župančič ljubeče klical batjuška, je ostal v Cukrarni, kjer so ga mladi literati obiskovali med počitnicami in tu razpravljali o sodobni literaturi in umetnosti. V že omenjenem članku je Pirjevec objavil Župančičevo pesem, ki jo je pesnik napisal kmalu po Murnovi smrti v njegov spomin in v spomin na življenje in druženje v Cukrarni:

*Sedaj pa k batjuški. To je cukrarna,
ogromna in temna kot božja nrav.
Tam za prizidkom trata plešasta —
nocoj je prehladno, da bi ležali
napol razgaljeni pod zvezdami
z železničarji in čevljarji in
visoko modrovali in skrivali
pod brke smeh ali se skušali
kdo bolj gorjačasto zna praviti
gorenjske, belokranjske in ipavske ...*

Čeprav pesem ni dokončana, nam pomaga doživeti trenutek tiste svobode, zaradi katere so se mladi poeti verjetno srečevali prav v Cukrarni. Spregovori o večerih na dvorišču, o pogovorih z delavci, o dekletih, ki ob mraku čakajo na žvižg z ulice, o tem, kako so se med seboj čakali, ko so se zvečer vračali »domov« in kako so se strašili po temnih hodnikih, kjer je obiskovalca vsakič presenetilo troje stopnic tik pred vhodom v Polončino stanovanje, kamor so se vedno znova vračali. Tudi Dragotin Kette se je tja vrnil še poslednjič. Jeseni leta 1898 je bil vpoklican k vojakom v Trst, kamor je prvič odpotoval že poleti po maturi in tedaj je med 22. julijem in 10. avgustom ustvaril kar sedem pesniških ciklov s 45 soneti. Zaradi bolezni je bil marca naslednje leto odpuščen, nameraval je iti študirat na Dunaj, a ga je bolezen zadržala v Ljubljani. V Cukrarni ga je k sebi sprejela Polonca Kalanova, ki je kljub temu, da je bila sama od sedemnajstega

leta jetični bolnik in delno hroma, stregla mlademu pesniku do zadnjih dni aprila 1899, ko je star komaj triindvajset let končal svojo življenjsko pot. Dve leti kasneje je za jetiko neozdravljivo zbolel tudi dvaindvajsetletni Josip Murn Aleksandrov. Njegovo poslednjo *Balado* o Damijanu, sotrpinu iz sosednje sobe, s katerim je Murn stavil za pet lepih dišečih mandeljnov, kdo da umrje prvi, je Ivan Cankar povzel v povesti *Življenje in smrt Petra Novljana*.

Po odhodu prijateljev – tako ljubega mu Ketteja in Murna – je Cankar zapisal Cukrarno v slovensko literaturo kot simbol ječe, smrti, predvsem pa hrepenenja. Takšna podoba Cukrarne, ki je prizorišče številnih Cankarjevih del, od že omenjene povesti *Življenje in smrt Petra Novljana* do drame *Lepa Vida* in nedokončane drame *Hrepenenje*, je spričo povojne literarne kritike, ki je v petdesetih letih Cukrarno povezala z revnim, a upornim slovenskim proletariatom in tja umestila tudi pesnike, preživela še vse 20. stoletje. V tem duhu je bila ob šesti obletnici Župančičeve smrti in šestdesetletnici slovenske moderne 11. junija 1955 postavljena spominska plošča na južno tovarniško pročelje:

V tej hiši / so imeli pri / preprosti in / plemeniti ženi / Poloni Kalanovi / dom in zatočišče / MURN, KETTE / CANKAR , ŽUPANČIČ / in njihovih prijatelji / V tem okolju je / nastajala in zorela / slovenska / moderna / Tu sta izdihnili / DRAGOTIN KETTE / 26. IV. 1899 in / JOSIP MURN / 18. VI. 1901

Cukrarno kot prostor »temnega modernizma« je ustvarila industrijska revolucija z vsemi posledicami, ki jih je stavba delila z usodami svojih prebivalcev. Ivan Cankar je v romanu *Nina* zapisal: *Ko sem živel v tisti izbi, se mi je zdela tesna in majhna. Kakor vsem drugim, ki so kdaj živeli tam, se mi je zdelo, da mi tišči strop s silno težo na glavo, na rame, da se ne morem prestopiti, da ne morem ganiti rok. In zdelo se mi je, da sem obsojen v tesno, nizko ječo, zazidan živ v mrtvašnico, kakor vsi, ki so pobegnili, da bi se skrili v temò teh vlažnih koridorjev ter umrli v trpljenju in sramoti ... in mislil sem, da je zunaj svet velik in svetlò ... Kako drugačna se mi zdi zdaj tista izba, kako neskončno velika!*

V Cankarjevem delu, še posebej v njegovi dramatik, je Cukrarna več kot zgolj literarni motiv in prostor z določenim simbolnim pomenom, z vidika zgodovine umetnosti kot zgodovine duha pa predstavlja njegovo umetnostno hotenje, povezano s hrepenenjem in slutnjo (svetlejš?) prihodnosti. Cankarjevi tragični junaki blodijo po labirintnih prostorih, ki spominjajo na Piranesijeve ječe, a jih niso pripravljene zamenjati za življenje tam zunaj, življenje brez hrepenenja. To so neskončni, slabo osvetljeni hodniki, prehodi med zavednim in nezavednim, strahom in pogumom, brezupom in hrepenenjem, ki ga je tam delil s svojimi mladostnimi prijatelji. *Zdaj je pač prazna in tiha, kakor vse druge in mrzle kaplje padajo od*

zida. Nobeno oko ne more več razločiti, da je bilo nekoč v tisti izbi toliko življenja in luči, kakor je sonce samo ne more dati. / V temi se je spotaknil človek na mokrem kamnu in je sunil z roko naravnost ob duri. Odprl je in tudi v izbi je bil mrak. Eno samo okno, majhno in omreženo, je bilo tako visoko v zidu, da je moral stopiti na mizo, kdor je hotel pogledati skozenj. Jaz se ne spominjam, da bi bil kdaj kdo stopil na mizo; morda prvi dan, prvi večer; nato pa je bilo toliko luči v srcu, da je bila svetloba dneva bolj temna nego noč mrtvašnice.

(Ivan Cankar, *Nina*)

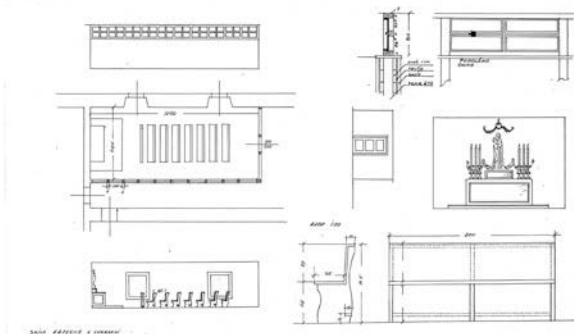
Konec leta 1901 se je morala iz Cukrarne izseliti tudi Polonca Kalanova. Oskrbnik Grošelj je že v času Murnove bolezni vse najemnike obvestil, da jim bo jeseni odpovedal stanovanja zaradi dveh bataljonov domobranov, ki naj bi v stavbi ostala tri leta.

Med vojnama in po drugi svetovni vojni

Med vojnama je v Cukrarni delovala dunajska tovarna pletenin in tkanin Kunc & Co, ki je med letoma 1922 in 1926 za potrebe industrije delno povečala okna v četrtem in šestem nadstropju ter okrepila nekatere stropne in stopnišča. Po drugi svetovni vojni, leta 1948, je preostalo strojno opremo tega podjetja prevzela tekstilna tovarna Volnenka, ki se je leta

Delitev hrane v otroškem prehodnem domu v Cukrarni, 12. 1. 1940

Načrt za kapelico v Cukrarni, ok. 1940

1971 preimenovala v Velano. V Cukrarni sta imela svoje prostore tudi tovarna otroških vozičkov Tribuna in podjetje Novost, ljubljansko lutkovno gledališče je imelo tu svoje delavnice in skladišče. V petem in šestem nadstropju so bile mizarske delavnice Univerzala, svoje prostore pa so tu našle še mnoge druge dejavnosti.

V dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja so bila v stavbi tako socialna stanovanja kot zavetišča, a v takratnih razmerah je Cukrarna še vedno pomenila določeno varnost; večina ljudi, ki so tu živeli, je imela delo, medtem ko ljudje z dna družbene lestvice, ki so se zatekli v gramozno jamo za Bežigradom, na Rakovo Jelšo ali na Galjevico, kjer so živeli v šotorih, barakah in vagonih, tega niso imeli. Življenje v Cukrarni je bilo ubožno, a še vedno dostojno. Družine, ki so tu živele, so za to, da so se same lahko prebile, prostore oddajale še drugim: zlasti dijakom, študentom in delavcem. V Zgodovinskem arhivu Ljubljana hranijo serijo fotografij iz časa tik pred drugo svetovno vojno, ko je bil v Cukrarni mestni zbirni center za revne in osirotele otroke.

Socialne razmere in življenje v Cukrarni v času Jugoslavije skozi pogovore s stanovalci prikazujeta dva dokumentarna filma: prvega je posnel Jože Pogačnik leta 1972, drugega pa Janez Drozg po scenariju Alenke Aueršperger leta 1980. V tem času je velik del tovarne in skladišča služil kot prehodni dom in nastanitveni center, v stanovanjih pa so živele družine z različnih koncev Jugoslavije. Otroci so na dvorišču skupaj preživljali brezskrbne popoldneve in se zvečer vračali vsak v svoje družinsko in kulturno jedro. Tudi v nacionaliziranih stanovanjih Cukrarne so si družine uredile življenje po svoje. Cukrarna ni zanimala nikogar, še najmanj Samoupravno

Motiv iz življenja v stanovanjskem delu
Cukrarne, 90. leta 20. stoletja

stanovanjsko občinsko skupnost oziroma Staninvest (kasneje Stanovanjsko podjetje Ljubljana, SPL Ljubljana d. d.), ki je s stanovanji upravljala. Prepuščena času, je bila Cukrarne, vsaj njen stanovanjski del, v rokah skrbnih gospodinj, ki so vzdrževale pogoje za normalno življenje. Po letu 1990 so se razmere za bivanje v stavbi še poslabšale. Konec osemdesetih let je namreč podjetje Mercator Investa izpraznilo tovarniški del stavbe s skladiščem in pričelo z rušenjem povsem zdrave lesene notranje konstrukcije, da bi uresničilo projekt prvega

nakupovalnega centra na območju nekdanje Jugoslavije. Zaradi denacionalizacije je bil projekt ustavljen, škoda na stavbi pa je bila velika. Stavba je dobila neprimerne betonske plošče, potrgani so bili žlebovi, uničena so bila okna. Od devetdesetih let dalje je nekdanja tovarna nezadržno propadala. Vanjo so se zatekali brezdomci, postala je zbirališče odvisnikov od drog, v njenem zahodnem delu ob skladišču pa je nekaj družin še vedno čakalo na preselitev.

Na južni strani pritličja stanovanjske palače je imelo po vojni svoje prostore gasilsko društvo, ki je za potrebe gasilske službe na južnem koncu pročelja prebilo dodatni izhod. Povod za gasilsko službo, ki bi skrbelo za večjo požarno varnost, je v mestni občini sprožil prav požar v Cukrarni leta 1858, zato je bilo v prostorih, ki so jih gasilci obdržali do leta 1980, tudi nekaj simbolike. Kanček simbolike pa je tudi v drugi dejavnosti, ki so ji prostori Cukrarne služili leta 1945. Že maja tega leta je bil na podlagi odloka o zaščiti in varovanju kulturnih spomenikov in starin sprejet tudi zakon o zbiranju, čuvanju in razdelitvi knjig in drugih kulturnozgodovinskih predmetov, na podlagi katerega je bil ustanovljen Federalni zbirni

center (FZC). V Cukrarni (domnevam, da v stanovanjih palače, ki so po osvoboditvi ostala prazna) je bilo skladišče za nacionalizirane umetniške predmete, slike, kipe, preproge in pohištvo iz rodbinskih zbirk emigrantov. FZC je nadzorovalo Prosvedno ministrstvo, ki je po razpustitvi centra 1948 prevzelo njegove naloge, glavna uslužbenca FZC pa sta se tri leta kasneje znašla v preiskovalnem zaporu.

Na začetku 20. stoletja so bili lastniki Cukrarne Pongratzevi dediči, pred drugo svetovno vojno pa Franc Urbanec, sin Feliksa Urbanca, lastnika Urbančeve hiše (Centromerkur) na začetku Trubarjeve ulice. Po besedah njegovega vnuka in dediča Huberta Koslerja je Cukrarno njegov ded že pred vojno oddajal mestu za brezdomce in reveže in tudi sam je o njeni bodoči namembnosti razmišljal v tej smeri. Kot je razvidno iz časopisnih izjav, se Huber Kosler st. s porušenjem dela Cukrarne, skozi katero bo speljana cesta, ni strinjal, in tako je bil med mestno občino in dediči sklenjen sporazum o določitvi odškodnine namesto razlastitve. Cukrarno in zemljišče za traso ceste, kjer so bili nekdaj vrtovi, je po podatkih, ki so objavljeni na internetu, mesto leta 2008 odkupilo za 5.998.145 EUR.

Plečnikove zapornice na Ljubljani

Na mestu starih zapornic na Ljubljani, ki so jih postavili po regulaciji struge in nasutju Poljanskega nasipa, je arhitekt Jože Plečnik od tridesetih let 20. stoletja dalje načrtoval nove. Čeprav je imel arhitekt na prostor med Ambroževim in Hrvatskim trgov različne poglede, je končni vtis zapornic, ki jih je naredil med letoma 1939 in 1944 pred objektom Cukrarne iz smeri Šempetrskega mostu, zanimivo sožitje dveh arhitektur, ki dopolnjujeta druga drugo. Stilno je ta dialog posebej lepo ujet v motivu neoklasicističnih oken, ki jih je Plečnik umestil v tri monumentalne stolpe. Skozi okna zapornice vidimo na drugo stran reke, medtem ko slepi okenski okvirji na zahodni steni stolpov dobijo smiseln odmev v oknih Cukrarne. Klasicistični elementi, značilni

Edini ohranjeni
originalni kamin
iz hodnika v drugem
nadstropju stanovanjske
stavbe

za mojstrovo nagnjenje h klasiki na koncu tridesetih let, napovedo proče-lje Cukrarne z okrasom, ki so se mu zaradi značaja industrijskega objekta odpovedali.

Zaščita

Tako kot večina gradov, palač in pristav je bila tudi Cukrarna kot indu-strijski objekt verjetno prav zaradi videza palače – njen »sumljivi« zna-čaj je še poudarila Plečnikova ureditev Ambroževega trga, ko je postavil Hrenov križ v os parka ter ga z drevoredom kostanjev in platan po vzoru bidermajerskih alej povezal s hišo – po vojni prepuščena načrtnemu pro-padanju. V šestdesetih letih načrtana trasa ceste, ki z navezavo na Nje-goševno nima podlage v Fabianijevem načrtu, je bila močna destruktivna iztočnica za celotno območje.

Nekateri konservatorji na ljubljanskem regionalnem zavodu za spome-niško varstvo so se sicer zavedali arhitekturnih kvalitet Cukrarne, toda že leta 1980, ko je bila opravljena valorizacija kareja, je tedanji konservator Janez Kromar v spomeniškovarstveni valorizaciji kareja napovedal, da bo *promet, ki je na teh ulicah zelo gost, zahteval žrtve v samem kareju, saj je preko njega načrtovana štiripasovna obvoznica kot podaljšek Nje-goševe ceste. Umetnostnozgodovinska in zgodovinska vrednost kraja je nedvomno velika, vendar se nam ob tem nujno postavi vprašanje*

Plečnikove zapornice pri Cukrarni

Ambrožev trg s Hrenovim križem na prvotni lokaciji, ok. 1905

Gruss aus Laibach.

Ambrož Plaiz.

Obnovljene garaže ob zapostavljeni Cukrarni

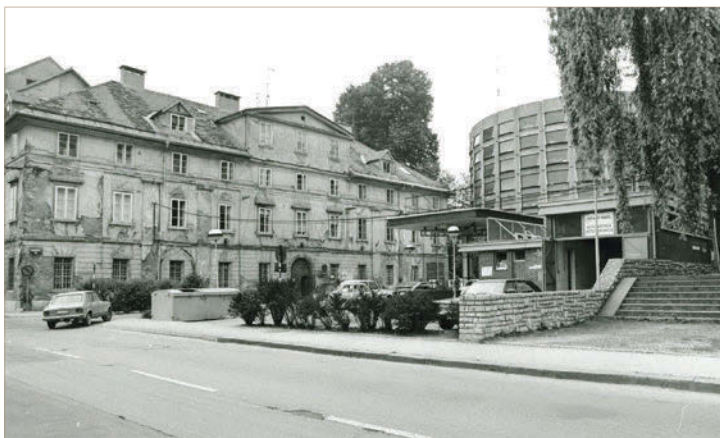
smotrnosti vključevanja starega vaškega jedra v moderno mestno središče, ki zahteva veliko koncentracijo stavb in uporabnih površin in zato predstavlja drugačne lepotne kanone, kot so veljali nekoč. Tak etnografski muzej na prostem je mogoč na obrobju mesta, v njegovem centru pa je verjetno neopravičljiv.

Januarja 1987 je bila Cukrarna z začasnim odlokom za eno leto zaščitena kot kulturni (arhitekturni, zgodovinski in tehnični) spomenik, na katerem ni dovoljena nobena sprememba tlorisa ali fasade. V obrazložitvi je navedeno, da je bila začasna predhodna razglasitev še pred izpeljavo postopka trajne razglasitve nujna, saj so v proučevanju nekateri posegi, ki bi bistveno okrnili posebne kulturne, zgodovinske in estetske vrednosti stavbe. Novembra istega leta je tedanji direktor ljubljanskega zavoda Aleksander Bassin izdelal dopolnitev strokovnih osnov za predlog trajne razglasitve spomenika, do katere pa je prišlo šele maja leta 1990, ko je bila Cukrarna vpisana v razvid kulturne dediščine kot umetnostni arhitekturni spomenik.

Kljub tem prizadevanjem pa sta bili kvalitetna prostorska umestitev in arhitektura Cukrarne v povojni zgodovini ne le spregledani, temveč tudi načrtno brisani. Na jugozahodni vogal palače Cukrarne, kjer je park prestopal v obzidan vrt, v katerega je bil vhod skozi kamnita portala (med vrtovi pa je stala vrtna uta), so že leta 1969 postavili dve funkcionalistično oblikovani garaži (TGH-48) v obliki valja iz betona, stekla in jekla arhitekta Savina Severja, ki ne upoštevata niti minimalnega prostorskega okvira neoklasicistične arhitekture. Oba valja, postavljena ob breg nekdanje struge, optično drsita v vogal stare hiše, kot da jo bosta zdaj zdaj povozila. Toda Cukrarna, vajena požarov in vojsk, je tudi ta trk preživela, sedaj pa vzvratno kaže problem slovenskega arhitekturnega

Stopnišče stanovanjske palače

Pogled na urbanistično degradacijo prostora; med palačo in park so postavili bencinsko črpalko, avtopralnico in garažno hišo.

modernizma, v katerem se je občutljivi odnos med starim in novim večinoma reševal bolj ideološko kot prostorsko.

Še bolj cinična je bila naslednja urbanistična odločitev v sedemdesetih letih, ko so pred pročelje palače Cukrarne, tako rekoč na vhodu, postavili bencinsko črpalko in avtopralnico, torej med palačo in park, tako da je bencinski servis dejansko odrezal hišo od zelenja, s katerim se je zlivala, in od mesta, proti kateremu se je odpirala. Čeprav kvalitetne stavbe v samem središču sicer niso podrli, so njen prostor močno degradirali.

Pričakovali bi, da bo urbanistična stroka danes znala sanirati nekdanje ideološko podprte odločitve in revitalizirati dragoceni prostor in stavbo, ki je zares edinstvena, saj nimamo druge stavbe iz prve polovice 19. stoletja, ki bi tako neposredno povezovala obalo in njeno zaledje, Zoisov krog in slovensko moderno. Namesto tega se je ta stroka odločila, da nadaljuje s še bolj absurdnim projektom: gradnjo obvoznice skozi kulturnozgodovinski spomenik. Po zastarelih načrtih, saj je Generalni urbanistični plan (GUP) že leta 1963 predlagal vzhodno mestno krožno cesto po Roški in Njogoševi cesti, katere izgradnja pa se je zaradi težavnosti, nasprotovanj in novih predlogov stalno prestavljala, se je sredi devetdesetih let ponovno prebudila ideja o sklenitvi notranjega cestnega obroča skozi kompleks Cukrarne. Na tem mestu ni odveč primerjava z zgodnjeindustrijsko

Današnje stanje Cukrarne

Pogled na traso nove ceste-mostu skozi Cukrarno, mimo Lazareta, apside šempetrske cerkve v bolnišnični kompleks Kliničnega centra

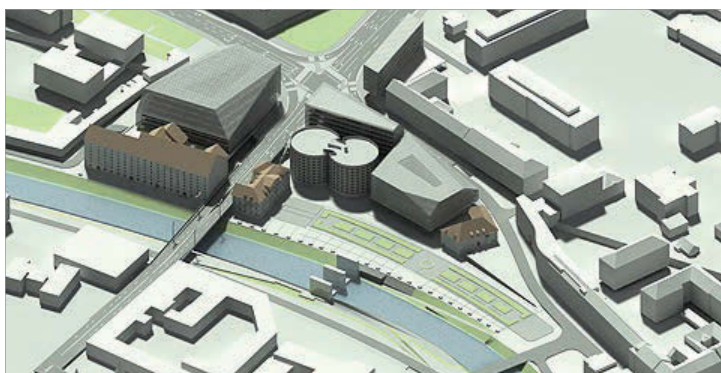
baročno bombažno predilnico na donavskem nabrežju v avstrijskem Linzu arhitekta Johanna Michaela Prunnerja, ki je bila leta 1969 prav tako žrtvovana modernemu prometu. Stavba je imela zelo podobno usodo kot ljubljanska Cukrarna in je bila konec šestdesetih let povsem porušena, kar mesto še danes prepoznava kot veliko izgubo. Kljub številnim primerom v svetu, kjer obžalujejo zapiranje mesta v cestne obroče, za katere so žrtvovali neobnovljiva naravna okolja in kvalitetne historične stavbe, Ljubljana ni sprejela alternativnih rešitev, ki bi bile bolj uglašene s celoto prostora in njegovo posebnostjo v zgodovini mesta.

Leta 1998, ko je bil še čas, da se na novo premisli o razvoju Poljan in šempetrskega območja, je na ravnanje s kulturno dediščino s strani ljubljanskega urbanizma v prispevku *Kdo varuje in kdo ruši zaščiteno kulturno dediščino?*, objavljenem 10. oktobra v *Delu*, opozoril tudi arhitekt in urbanist Janko Rožič in predlagal, da se namesto zastarelega projekta, ki poleg rušenja Cukrarne usodno poseže tudi v zgodovinsko jedro šempetrskega predmestja in v najpomembnejši bolnišnični predel Ljubljane, izbere drugo, v vseh pogledih varčnejšo rešitev. *Most se nedopustno približa Plečnikovim zapornicam, dotakne se apside Sv. Petra in povozi izjemno redko starokrščansko grobišče, ki se razprostira okoli šempetrske profare. Cesta spreminja tudi značaj Plečnikovega Hrvatskega trga. Šabronova hiša, pomembna vogalna stavba, v kateri je bila*

Marko Studen, Scapelab, nagrajeni projekt ureditve območja Cukrarne in Ambroževega trga z nabrežjem Ljubljane ter upravnega središča Ljubljane, 2009

nekdaj stara pošta in še prej mitnica, pa je pod vplivom tega čudnega projekta očitno že morala pasti. [...] Gostiti in širiti promet na Njogošovo v bolnišnični kompleks, bi bilo tudi brez rušenja kulturne dediščine Šempetrskega predmestja povsem nespametno in nehumano. [...] Mar tako opustošenje v celem predelu našega mesta lahko opraviči negotovne odgovornih strokovnjakov, da je žal prevladala prometna logika, da so bila izhodišča natečaja preozka in je šlo za iskanje manjšega »zla«? [...] Obstoječi most na Ambroževem trgu ima široko dostopno cesto, ki se konča na Maistrovi, vendar je ta prometno popolnoma pozabljena [...]. Notranji ring bi lahko potekal po Maistrovi in Rozmanovi in začel

delovati takoj, dobro pa bi se dopolnjeval z večjim zunanjim ringom ob Grubarjevem kanalu in po Grablovičevi ulici, ki ga predvideva tudi natečajna rešitev za Poljane. Arhitekti Janko Rožič, Aleksander Ostan, Nataša Pavlin in Ira Zorko so svoja stališča še enkrat razdelali in utemeljili v *Pogledih na Ljubljano*, ki jih je kot strokovno gradivo za pripravo prostorskega načrta MOL po naročilu Oddelka za urbanizem Mestne občine Ljubljana leta 2001 uredil in izdal Urbanistični inštitut.

Kljub javni polemiki med letoma 1996 in 1998, ki pravzaprav ni imela zagovornika za gradnjo mostu na mestu, kjer ruši Cukrarno, se mestni urbanisti niso odzvali. Urbanistično-arhitekturnemu natečaju za idejno in konstrukcijsko zasnovo mostu leta 1996, na katerem je s svojim projektom zmagal arhitekt Jurij Kobe, je leta 2009 sledil drugi natečaj za ureditev območja Cukrarne, ki je natančno definiral namembnost in prenovo Cukrarne in njene okolice vzdolž novo načrtovanega bulvarja in mostu.

Posnetki Cukrarne iz dokumentacije ZVKDS, območna enota Ljubljana

Zmagovalni projekt, ki ga je podpisal arhitekt Marko Studen s soavtorji, ne upošteva konservatorskih smernic, ki jih je razpisala ljubljanska enota Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije. Med drugim je bil objekt skladišča porušen v celoti, kar pa je bilo glede na obseg gradnje in višino predvidenega mostu mogoče že vnaprej pričakovati. Podobno kot urbanisti so tudi odgovorni konservatorji mnenja, da gre za manjšo žrtev v prid reševanju ostalega dela Cukrarne, palače in proizvodnega dela. Zaradi neupoštevanja konservatorskih smernic so se na objektu pokazale določene nelogičnosti, kot je ohranitev naknadno, leta 1853 povišanega dela palače na jugu, ki se je pred porušenjem skladišča po višini ujel s streho skladišča, sedaj pa deluje povsem nelogično in (kot vse nespametne rešitve) grdo. Na samem gradbišču pa je več kot očitno dejstvo, da je kompleks Cukrarne povsem drugotnega pomena, čeprav je prvi vtis spriči obnovljene strehe drugačen. Ministrstvo za kulturo je namreč v zvezi z izravnalnim ukrepom pri soglasju o odstranitvi Kolizeja določilo, da bo Mons, družba Jožeta Anderliča, sofinancirala ohranitev in oživitev Cukrarne, kar vključuje obnovo strehe in izdelavo projektne dokumentacije v vrednosti 750.000 evrov. Žal je ob pogledu z druge strani očitno, da je z novo streho pokrit samo del objekta in da je stavba nekdanje tovarne še vedno prepuščena propadanju.

Cukrarna, vhodna veža stanovanjskega dela s stopniščem

Atelje

Na vprašanje, kaj se pravzaprav skriva pod imenom Cukrarna: industrijski objekt, tehnična in kulturna dediščina, golo opečno ogrodje z majhnimi temnimi odprtiniami, spomenik moderne, usoda njenih stanovalcev ali le odprt prostor, ki je sprejel vsakogar brez izjeme, nam najlepše odgovarjajo prav umetniška dela. V sodobnem času je stara Cukrarna pustila viden pečat v delih številnih vizualnih ustvarjalcev, kot pomenljiv ambient, navdihujoče ateljejsko okolje ali kot neizčrpen motiv upodobitev in snov dokumentarnih filmov.

Za konec mi je tako ostala še vogalna soba v palači Cukrarne, kjer sta imela pri Okornovih v sedemdesetih letih 20. stoletja svoje stanovanje in atelje slikarka Kamila Volčanšek, ki je takrat še končevala študij na Akademiji za likovno umetnost v Ljubljani, in slikar, fotograf in oblikovalec Kostja Gatnik. V letih, ko je živel v Cukrarni, je izšla njegova kulturna *Magna Purga* (zveza med velikim čiščenjem in čistilnico sladkorja je zgolj naključna), čeprav je večina stripov nastala že prej. Kasneje, v osemdesetih letih, mu je uspelo pridobiti *verjetno najboljši možni atelje* v skladišču Cukrarne (torej prav v stavbi, ki danes ne stoji več), ki pa ga je po »zaslugi«¹ lutkovnega gledališča žal kmalu izgubil. V tej hiši in sobi je odrastel in svojo mladost preživel tudi slikar Žiga Okorn. Kako je prisotnost slikarskega para v stanovanju delovala na dečka, ki je ob mizi čakal, kaj bo nastalo iz črte, ki jo je po papirju vlekel izjemen risar, ni težko slutiti, gotovo pa je bila likovna izobrazba od malih nog del njegove slikarske popotnice. Še med študijem na likovni akademiji si je v vogalni sobi uredil atelje in v njem leta 1993 odprl razstavo serije slik, ki so oblikovno in vsebinsko izhajale iz prostora, v katerem so bile narejene. Slike so predstavljale pendante stvarnim arhitekturnim elementom: oknom, vratom, slepim okvirjem; barvno so bile uglasene na barve sten, na katerih so ostale sledi minulega ateljejskega dela. Slikar, ki je slike uglasil s prostorom, je deloval ravno obratno, kot se je odvijal proces zunaj Cukrarne, ki je z

Ana Sluga, serija *Izbris*, 2010

Žiga Okorn, razstava v ateljeju: *Iz slike na parket*, 1993

vsakim posegom stavbo razglaševal in oddaljeval svetu. Vsako podobo, celo potezo je prežemala tiha bližina reke in Plečnikovih zapornic, zvonovi cerkve sv. Petra so se prepletali s hrupom avtomobilov pred bencinsko črpalko, zahodna svetloba, ki je lila skozi velika okna *piana nobile*, se je zlila z vzorci parketa. Figura, ki je v odtisu prisotna in hkrati odsotna, lik v celovitem prepletu oblik, nas vedno znova vrača v stvarni prostor. Vez med predmetom in podobo je tako iskrena in iskriva, da nagovarja neposredno podobo tvoje odprtosti, kakor v življenju in likovnem polju pričuje Žiga. Kako se preseže abstraktna redukcija v beli kocki galerije, ki odtuji in zamrzne predmete, artefakte, fakte in akte, kako se z umetnostjo seže v stvarnost? Ustvarjalnost v stvarnem prostoru *odpira prostost in*

Žiga Okorn, druga razstava v ateljeju: *Okna in vrata*, 1994

podpira preprostost, če si izposodim sintagmo o novi paradigmi od arhitekta Janka Rožiča. Na podoben način smo z novim odnosom do prostora in ustvarjanja *in situ* od leta 1993 do 2003 preobrazili stavbo starega avstro-ogrškega zapora na Metelkovi. Stavba prej ni bila prepoznana kot ohranitve vredna kulturna dediščina, z umetniškim in arhitekturnim presežkom pa je bil hostel Celica leta 2006, tri leta po otvoritvi, med najbolj izvirnimi hostli na svetu.

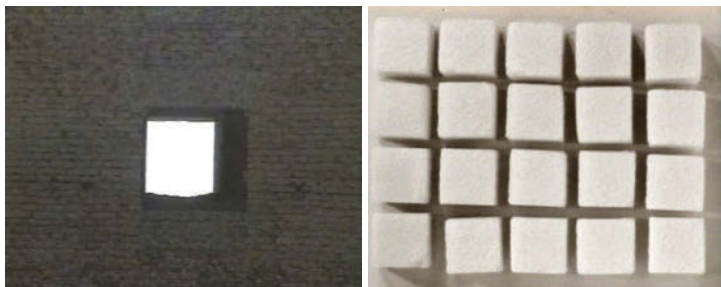
Od umetnikov, ki so ustvarjali v Cukrarni ali so v njeni podobi dobili navdih, moram poleg obeh že omenjenih dokumentarnih filmov omeniti arhitekturni biro, ki ga je v stanovanju Tramšakovih, na drugi strani glavne osi palače, uredil Eman Tramšak. Prav nad ateljejem Gatnika in

Volčanškove pa je s kolegi nekaj časa živel, takrat še študent, akademski slikar Zvonko Čoh. V novem tisočletju je Cukrarna pritegnila številne ustvarjalce, ki so njeno propadajočo monumentalno podobo lovili v fotografski objektiv: Katjo Oblak, Ano Sluga, Barbaro Jakše Jeršič, Jana Kajfeža in Andreja Furlana, če naštejemo samo nekatere.

Leta 1994 je nastal projekt Marka Košnika z naslovom *Cukrarna*. Na prvi pogled je povezava med Cukrarno in videom, ki je ostal za interaktivno plesno predstavo, skrita, razvije se šele proti koncu projekcije z lirično interpretacijo izgorevanja sladkorja v telesu plesalke pri plesu na odru in v posnetkih opuščene Cukrarne. V videu uporabljeni motiv kvadratnega okna spominja na kocko sladkorja, katere bleščeča belina v zadnjem kadru kot bel kvadrat na temnem polju popolnoma presvetli podobo. Plesalka, ki skozi vso predstavo pleše v paru s svojo vnaprej posneto medijsko dvojnico, se »vrne« in vzpostavi odnos z gledalci v dvorani, medtem ko medijska podoba ugasne. Ob premieri predstave v Cankarjevem domu je Marko Košnik zapisal, da ni problem v tem, kako v virtualnem pričarati realno, temveč v tem, kako se v realnem znebiti virtualnih predstav, po premieri pa je v katalogu razstave v Galeriji Kapelica dodal: *Na debelo se cukra zgodovino, na debelo se cukra umetnost. Ko je v Cukrarni izbruhnil požar, je gorelo sedem dni in noči. Ljubljancani so z vedri zajemali karamelo iz Ljubljanice in jo nosili domov.* Košnik me je v osebnem pogovoru opozoril tudi na zanimivo primerjavo med mračno Cukrarno in belino Cankarjevega doma, pred katerim stoji Tihčev spomenik Cankarju – vse bolj temna kocka, ki nemo priča o razmerju med institucionalno pokrito ustvarjalnostjo in posameznikom umetnikom.

Marko Košnik, *Cukrarna*, performans, produkcija Inštitut Egon March, 1994

Požar v ljubljanski Cukrarni, po katerem tovarna ni nikoli več obratovala, se je zgodil ravno v času, ko je v Angliji, zibelki industrijske revolucije, umetnostni kritik, pisec in reformator John Ruskin, potem ko je že postavil temelje nove estetske občutljivosti, začel pisati etično zaostrene eseje tudi o politični ekonomiji. S svojo kritiko klasicizma in renesančnega mehanicizma Ruskin ni bil le predhodnik nove umetnostne smeri, ki je iz angleškega gibanja Arts and Crafts preko francoskega Art nouveau in nemškega Jugendstila prerasla v mednarodno gibanje, temveč je s kritiko socialnih razmer, kapitalistične proizvodnje in vpliva industrije na naravo tudi predhodnik sodobne socialne ekonomije in celo ekoloških gibanj.

Danes se v informacijski eri spet lahko srečajo umetnost, način proizvodnje in odnos do narave ne samo estetsko, temveč tudi etično. Cukrarna, prva ljubljanska večja tovarna v preobleki klasicističnega dvorca, ne kaže samo težke poti osamosvajanja industrijskih form in funkcionalnih oblik, zanimivega prehoda med starim in novim, temveč je s srečevanjem proletariata, vojske in ubožnih, med njimi tudi mladih poetov in likovnih umetnikov v različnih plasteh časa izjemen pomnik človeške, socialne in umetnostne zgodovine. Dolgo senco severne stene Cukrarne so ustvarile hladne pasti sodobnega sveta in senčne osnove temnega modernizma, a kljub izjemno težkim pogojem, ali prav zaradi njih, jo je presijala topla beseda in človečna nota slovenske moderne. *Da je bilo nekoč v tisti izbi toliko življenja in luči, kakor je sonce samo ne more dati*, je zapisal Cankar in lepše se tega ne da povedati. Morda ni pretiraval, temveč pričeval, kajti Cankar je celo življenje iskal skrito kamrico, tam nekje čisto zadaj ...

LITERATURA

Giuseppe RIGHETTI, *Cenni storici, biografici e critici degli artisti ed ingegneri di Trieste*, Trieste 1865.

Rudolf ANDREJKA, Najstarejše ljubljanske industrije, *Kronika slovenskih mest*, 1/1, 1934, str. 58–59; 1/2, str. 135–137; 1/3, str. 186–188.

Dragotin KETTE, *Zbrano delo* (ur. France Koblar), Ljubljana 1949.

Josip MURN, *Zbrano delo* (ur. Jože Pirjevec), Ljubljana 1954.

Dušan PIRJEVEC, Cukrarna. Prispevek k zgodovini slovenske Moderne, *Socialistična misel*, 3, 1955, str. 147–161.

Vlado VALENČIČ, *Sladkorna industrija v Ljubljani*, Ljubljana 1957 (Knjižnica Kronike).

Jože MAHNIČ, *Zgodovina slovenskega slovstva, 5: Obdobje moderne*, Ljubljana 1964.

Vlado VALENČIČ, Oblikovanje Ljubljane v prvi polovici XIX. stoletja, *Kronika* 14/3, 1966, str. 141–152.

Ivan STOPAR, Rogaška Slatina v luči spomeniškega varstva, *Varstvo spomenikov*, 11, 1967, str. 55–62.

Vlado VALENČIČ, Ljubljansko stavbeništvo v prvi polovici 19. stoletja, *Kronika*, 17/2, 1969, str. 72–84.

Vlado VALENČIČ, Ljubljansko stavbeništvo od srede 19. do začetka 20. stoletja, *Kronika*, 18/3, 1970, str. 135–146.

Ivan PRIJATELJ, *Izbrano delo*, 1–2, Ljubljana 1970.

Ivan CANKAR, *Zbrano delo. Deseta knjiga: Na klancu, Življenje in smrt Petra Novljana* (ur. Janko Kos), Ljubljana 1971.

Damjan PRELOVŠEK, Ljubljanska cukrarna. Zgodovina stavbe in njena umetnostnozgodovinska ocena, *Kronika*, 20/1, 1972, str. 17–26.

Ivan CANKAR, *Zbrano delo. Dvanajsta knjiga: Potepuh Marko in kralj Matjaž, V mesečini, Nina* (ur. France Bernik), Ljubljana 1973.

Laura TULL ZUCCA, *Architettura neoclassica a Trieste*, Trieste 1974.

Damjan PRELOVŠEK, Ljubljanska arhitektura v prvi polovici 19. stoletja, *Sinteza*, 36–37, 1976, str. 41–56.

Wolfgang BENESCH, L'architetto Matteo Persch a Trieste.

Nuove considerazioni sulla sua vita e sulla sua opera, *Archeografo Triestino*, 35/4, 1976, str. 19–50.

Umetnost 19. stoletja na Slovenskem. Referati s simpozija v Radovljici 26. 5. 1978, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. 24–25, 1978–1979, str. 211–279.

Janez KROMAR, Polonca VRHUNC, *Spomeniško varstvena valorizacija kareja med Poljansko cesto, Ambroževim trgom, Živinozdravsko ulico in Poljanskim nasipom s smernicami*, Ljubljanski regionalni zavod za spomeniško varstvo, Ljubljana 1980 (tipkopis).

Wolfgang BENESCH, Nuove ricerche sull'attività dell'architetto Matteo Persch a Trieste, *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*, n. s. 31, 1983, str. 89–101.

Jože ŽONTAR, Ljubljana v 18. in v prvi polovici 19. stoletja, v: *Zgodovina Ljubljane. Prispevki za monografijo. Gradivo s posvetovanja o zgodovini Ljubljane*, 16. in 17. novembra 1983 v Ljubljani (ur. Ferdo Gestrin et al.), Ljubljana 1984.

Neoclassico. La ragione, la memoria, una città. Trieste (ur. Fulvio Caputo, Roberto Masiero), Venezia 1990.

Branko KOROŠEC, *Ljubljana skozi čas. Mesto na načrtih, projektih in v stvarnosti*, Ljubljana 1991.

Marko KOŠNIK, *Cukrarna*, Cankarjev dom, Ljubljana 1995 (programski list).

Marko KOŠNIK, *Cukrarna*, Galerija Kapelica, Ljubljana 1995 (programski list).

Most pri Cukrarni. Natečajno gradivo, MOL, Ljubljanski urbanistični zavod, Ljubljana 1996 (tipkopis).

Žiga OKORN, *Ne-most*, *Delo*, 21. 12. 1996.

Damjan PRELOVŠEK, Ljubljanski stavbni mojster Francesco Coconi, *Acta historiae artis Slovenica*, 2, 1997, str. 109–134.

Ivan STOPAR, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji, I: Gorenjska. Območje Kamnika in Kamniške Bistrice*, Ljubljana 1997.

Ira ZORKO BIFFIO, *Ne-most*, *Delo*, 25. 1. 1997.

Marjan BEŽAN, *Ne-most*, *Delo*, 22. 2. 1997.

Grega KOŠAK, *Ne-most*, *Delo*, 22. 2. 1997.

Žiga OKORN, *Kdo varuje in kdo ruši zaščiteno kulturno dediščino?*, *Delo*, 10. 10. 1998.

Janko ROŽIČ, *Kdo varuje in kdo ruši zaščiteno kulturno dediščino?*, *Delo*, 21. 11. 1998.

Zgodnja industrijska arhitektura na Slovenskem. Vodnik po arhitekturi (ur. Damjana Prešeren), Ljubljana 2002.

Slovenska kronika XIX. stoletja, 1–3, Ljubljana 2001–2003.

Bojan CVELFAR, »Na Slatini je zdaj že vse živo gospode«, v: *Zdraviliški dom v Rogaški Slatini*, Celje 2003.

Vesna KAMIN, *Tržaški arhitekt Matteo Pertsch*, Ljubljana 2006 (tipkopis diplomske naloge).

VIRI ILUSTRACIJ

Rudolf ANDREJKA, Najstarejše ljubljanske industrije, *Kronika slovenskih mest*, 1/1, 1934: str. 12

Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana: str. 23, 25, 26, 27, 28, 29, 33

Wolfgang BENESCH, L'architetto Matteo Pertsch a Trieste, *Archeografo Triestino*, 35/4, 1976: str. 39 (spodaj), 43

Marko Košnik: str. 76 (spodaj), 77

Jože MAHNIČ, *Zgodovina slovenskega slovstva, 5: Obdobje moderne*, Ljubljana 1964: str. 14

Narodna in univerzitetna knjižnica ©, Rokopisni oddelek: str. 17, 52, 56

Narodni muzej Slovenije ©, Grafična zbirka: str. 31, 35, 45, 49, 51

Neoclassico. La ragione, la memoria, una città. Trieste, Venezia 1990: str. 10, 40

Katja Oblak: str. 64

Žiga Okorn: 3, 15, 41, 42, 60, 67, 74, 76 (zgoraj), 80

Arhiv Žige Okorna: str. 9

Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Fotoarhiv: str. 58 (MAL 5/1364)

Ana Sluga: str. 72

Spletne baze: www.ljubljana.si, foto Barbara Jakše Jeršič: str. 6

www.destinacije.com/: str. 24

www.zavodbig.com: str. 69

Ivan STOPAR, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji, I: Gorenjska*, Ljubljana 1997: str. 21

Ivan STOPAR, Rogaška Slatina v luči spomeniškega varstva, *Varstvo spomenikov*, 1967: str. 38

Miha Škrlep: str. 73

Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU ©, Ljubljana, foto Andrej Furlan: str. 55, 68

Zavod za varstvo kulturne dediščine RS, Območna enota Ljubljana, dokumentacija: str. 8, 66

Zavod za varstvo kulturne dediščine RS, Območna enota Ljubljana:
Konservatorske smernice k pripravi strokovnih podlag za javni natečaj
za ureditev območja Cukrarne, 2009: str. 19, 50

Zavod za varstvo kulturne dediščine, izpostava Ljubljana,
foto Uroš Lubej: str. 5, 61, 62, 65, 70, 71

Zdraviliški dom v Rogaški Slatini, Celje 2003: str. 37, 39 (zgoraj)

Zgodovinski arhiv Ljubljane, str. 4 (A3/100/005), 5 (A01/076),
20 (LJU 334/3), 22 (LJU 334/7), 59 (LJU 334/013/003), 63

Umetnine v žepu je nova zbirka knjižnih žepnic, s katero Umetnostno-zgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU zapolnjuje eno od vrzeli v razmišljanju, pisanju in branju o umetnostnih spomenikih in prostorih Slovenije ter v njihovem razumevanju. Prvo leto izhajanja je projekt podprla Mestna

občina Ljubljana v okviru programa Ljubljana – svetovna prestolnica knjige 2010, zato so uvodne knjižice posvečene umetnostni dediščini prestolnice. V njih avtorji s strokovno tehtno in poljudno privlačno besedo, ki je hkrati bogato slikovno podprta, spregovorijo o umetninah in arhitekturnih spomenikih Ljubljane, tudi tako, da jih postavijo v širok družbeni kontekst. Knjižice nam ne pripovedujejo le o preteklih časih, v marsičem sicer tako podobnih današnjim, temveč skozi predstavitev kulturne in politične zgodovine živo nagovarjajo sedanjost in prihodnost.

Vesna Krmelj se je v svoji študiji o Cukrarni poglobila v vse plasti te simbolne zgradbe. Čeprav trenutno stanje spomenika kaže na globoko nerazumevanje njegovega pomena, neupoštevanje zakonske zaščite in pogubne posledice vztrajanja pri starih, nepremišljenih urbanističnih idejah, je Cukrarno tudi z vpogledom te knjižice še mogoče in hkrati nujno rešiti ter vsaj delno obnoviti. Stavba kot izjemno kvalitetna klasicistična industrijska arhitektura zgodnjega 19. stoletja ter prostor literarnega delovanja slovenske moderne in sodobnih likovnih umetnikov je priča ljubljanskih gospodarskih in kulturnih presežkov, ki bi se jih Slovenci morali naučiti razumeti, živeti in ohraniti za prihodnje rodove.

Barbara Murovec